rekenschap

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR WETENSCHAP EN CULTUUR

UVH
UNIVERSITEIT VOOR HUMANISTIEK
BIBLIOTHEEK
... Van Asch van Wijckskade 28
3512 VS Utrecht
Tel: (030) 239 01 99

Humanistisch Opleidings Instituut
BIBLIOTHEEK
Postbus 797 - 3500 AT Utrecht

Deining in en om de NAVO
Humanistische visies op zelfdoding
Gewenste en ongewenste vormen van straffen
Ethikologische paradox van humanistisch welzijnswerk

JUNI 1979 nr. 2
26e JAARGANG

23 OKT. 1988

rekenschap

DE UITLEENTERMIJN LOOPT AF OP:

Wie meent de waarheid in pacht te hebben, of wie meent dat buiten zijn waarheid geen andere waarheid mogelijk is, is iemand die altijd de brandstapel achter de hand heeft, benevens een aantal ketters die op die brandstapel moeten worden verbrand.

Uit de rede van Geert van Oorschot
bij de uitreiking van de
Dr. J. P. van Praag-prijs 1979

INHOUD

B. W. Sch.	Deining in en om de NAVO / 49
Albert Nieuwland	Humanistische visies op zelfdoding / 57
W. F. C. van Hattum	Gewenste en ongewenste vormen van straffen (en van tenuitvoerlegging van straffen) / 67
H. T. Sie Dhian Ho	Ethikologische paradox van humanistisch welzijnswerk / 77
P. Krug	Actualiteiten / 86
H. Bonger	Losse aantekeningen / 93

Deining in en om de NAVO

Er werden niet veel vlaggen uitgestoken, begin april, toen de NAVO haar dertigjarig bestaan vierde, behalve misschien op het hoofdkwartier in Brussel. Dertig jaar is overigens voor een militair verbond een hele ruk. Dat de wereldverhoudingen zulk een langdurig bestaan vereisten, houdt op zichzelf een oordeel in, zij het niet enkel over de NAVO, maar ook over de tegenpartij. Zij, de NAVO, zit trouwens nogal in de problemen en dat bracht de laatste tijd toch een verhoogde belangstelling. Niet atijd in sympathiserende zin overigens.

Populair is de NAVO nooit geweest, zeker niet in „progressieve kringen". In Frankrijk liet men het van rechts èn links, vooral onder de Gaulle, halverwege min of meer afweten. Spectaculair is de ommekeer in de positie van de Bondsrepubliek: aanvankelijk nauwelijks gedoogd en onder strenge controle is Bonn momenteel een der steunpilaren. Ten onzent, waar neutralistische en pacifistische tradities afremden, is men minder dan ergens ter wereld geneigd, behalve in „professionele" kringen, een toast op de NAVO uit te brengen.

Integendeel. Op het jongste P.v.d.A.-congres, waar men wel vaker meent met meer luidklinkende dan overtuigende uitspraken 's werelds loop te kunnen bepalen, heeft men de NAVO weer eens de wacht aangezegd. Ons land hoeft dan wel niet onmiddellijk uit de NAVO te stappen, maar de voorwaarden, die op het gebied van bewapening e.d. worden gesteld, betekenen in feite toch wel een opzegging op termijn. Onze grootste politieke partij gaf verder opnieuw de opdracht, de NAVO in haar verdere optreden zo kritisch mogelijk te volgen.

Op zichzelf begrijpelijk. De associatie van de NAVO met de Koude Oorlog en de strategie van de nucleaire afschrikking werkt niet animerend. Dat zij, althans in het Westen, dertig jaar vrede en veiligheid wist te verzekeren, wordt dan wel eens vergeten. 't Is trouwens, ook na de „détente", wel een „koude vrede". Van een werkelijke „dialoog" tussen Oost en West merken we nog weinig. Maar de NAVO-landen hebben o.a. de „Ost-politik" van Willy Brandt aanvaard en ondersteund, een overleg over wapen-beheersing in Centraal Europa aangespannen en actief meegewerkt aan de formulering en totstandkoming van de Slotacte van Helsinki.

Er wordt door kritici nogal eens de vergissing begaan, beleidsfouten en misgrepen van bepaalde regeringen op rekening van de NAVO te zetten. Schelmenstreken van Kissinger in Chili, Griekenland of Afrika raken dan op het

verkeerde conto. Daarentegen vergeet men, dat de NAVO zich zorgvuldig van inmenging onthouden heeft in de Portugese revolutie en de Portugese dekolonisatie. De dooreenhaling van Amerikaanse en NAVO-politiek is begrijpelijk, maar toch misleidend. De NAVO heeft als zodanig noch aan de Koreaanse, noch aan de Vietnam-oorlog deel gehad. Amerikaanse generaals als Haig, die hun politieke boekje te buiten dreigden te gaan, worden zo nodig tot de orde geroepen, hoewel hier wel tekorten en gevaren liggen. Een balans van dertig jaar NAVO behoeft echter niet zo negatief uit te vallen als het P.v.d.A.-congres in zijn jeugdige eigengereidheid oordeelde.
Toch blijft het feit, dat de wereld bepaald niet veiliger en vreedzamer is dan dertig jaar geleden en behoudt het nucleair afschrikkingsevenwicht zijn uiterst precair karakter als basis van vrede en veiligheid. Ondanks SALT I en, als het daartoe komt, SALT II is de wereldsituatie wellicht hachelijker dan ooit, waarmee niet gezegd wil zijn, dat beide bewapeningsakkoorden waardeloos zouden zijn en de Amerikaanse president Carter niet alle steun verdient in zijn moeizame strijd, SALT door een onwillige Senaat te loodsen. Maar het is tot dusver bij een aantal beperkingen van wapenplafonds gebleven, die veel te hoog liggen om het mensdom het gevoel te geven, dat het de goede kant opgaat. En reeds kondigt zich een strijd aan om wat SALT III zou moeten worden, die voorlopig weinig goeds belooft en waarbij ook het lot van Europa meer dan ooit in het geding is.

Stabiliteit

Een van de winstpunten, die bij een kritische doorlichting van alle NAVO-activiteit overblijft is een zekere mate van stabiliteit, die zij in de afgelopen jaren in ons werelddeel gebracht heeft. Dat is ook het motief, op grond waarvan de Italiaanse communisten van Berlinguer de NAVO loyaal willen aanvaarden.
Misschien is het voor vele linkse radikale betweters ten onzent ook wel nuttig, eens kennis te nemen van de gedachtengang van de Zuidslavische top-diplomaat Leo Mates, in „Atlantisch perspektief" 1979/2 (toegegeven: een NAVO-voorlichtingsorgaan, waarin echter ook anderen dan Mr. Luns aan bod komen!). Welnu, deze voormalige directeur van het Instituut voor Internationale Politiek en Economie in Belgrado, acht de veiligheid en stabiliteit in Europa allerminst verzekerd door de wederzijdse angst voor vernietiging, laat staan door de voortgaande bewapeningswedstrijd. Hij zou het liefst de bi-polaire verhouding der beide grote allianties zien verdwijnen en pleit voor een vermenigvuldiging en gevarieerdheid van betrekkingen tussen de Europese staten, ook over en weer van de grote scheidslijn. Dan zou uiteindelijk een toestand van stabiliteit ontstaan die de grondslag van een ware veiligheid zou kunnen zijn. Maar in dat proces zijn de beide allianties zelf volstrekt onmisbaar.
Sympathiek in deze beschouwing is de nadruk op „geleidelijke veranderingen en volharding in kleine zaken, tegenover brutale acties en geweld". Sympa-

thiek is ook de nadruk, waarmee hij begrip en tolerantie, in geestelijke en ruimtelijke zin, voor de Europese verhoudingen, binnen en buiten de allianties, bepleit. Al moet men bij dit alles wel de speciale positie van Zuidslavië, als „ongebondene" en aan de vooravond van het verdwijnen van de grote figuur van Tito, in gedachten houden.

De „grijze zone"

Er zijn echter ook voor Europa dreigende perspectieven. Men zou kunnen zeggen, dat na een periode van bemoeienissen met de buiten-europese sfeer, waar de beide groot-machten elkaars posities en mogelijkheden aftastten, thans Europa weer meer als eigenlijk confrontatie-centrum in het zicht komt. Tot de kern gereduceerd komt na SALT II de vraag aan de orde, of gezien de militair-technische ontwikkelingen Europa's veiligheid nog enigermate verzekerd is door de, vanuit Amerika in laatste instantie beheerste, nucleaire afschrikkings-strategie. Deze berust op twee thesen, namelijk, dat de Verenigde Staten bereid zouden zijn eventueel met nucleaire middelen, strategische incluis, de West-europese bondgenoten te hulp te komen wanneer de conventionele strijdkrachten daarvan in een conflict met het Oosten zouden falen, en dat de Sowjet Unie met deze mogelijke interventie afdoende rekening zou houden.

Deze situatie, die op zichzelf al niet veel meer is dan een pat-situatie, wordt van twee kanten aangetast: van Noord-Atlantische zijde door introductie en opvoering van steeds meer zgn. taktische kernwapens; de „neutronenbom" was daarvan een geperfectioneerde variatie. Van Russische zijde door de opstelling van nieuwe middellange afstandsraketten, de SS-20, die een grote mobiliteit en precisie bezitten en vanuit de Sowjet Unie heel West-Europa kunnen bestrijken. Deze wapens vallen, wat de wapenbeperkingsbesprekingen betreft, buiten de strategische zone, waarover SALT I en II gaan, en buiten de besprekingen tussen Oost en West in Wenen over wederzijdse troepenvermindering, de zgn. MBFR; zij liggen in de zgn. „grijze zone". Over de hierdoor opgeroepen problemen, met al hun militair-strategische, politieke en psychologische aspecten, breekt men zich in de militaire en politieke „professionele" kringen het hoofd. De bladen gonzen van de alarmerende geruchten. Sommigen, zoals ten onzent de hr. Lubbers, die het aantal opgestelde Russische SS-raketten maar liefst tienvoudig overschatte, spreken al van een „bedreiging van de mensheid". Het gevaar is, dat hierdoor een crisis-atmosfeer ontstaat, die door bepaalde groepen vooral uitgebuit wordt om een nieuwe bewapeningsspiraal op gang te brengen.

Het is duidelijk, dat deze, hier al te beknopt en daardoor onvolledig aangeduide problematiek niet met enkele slagzinnen en emotionele uitspraken kan worden opgelost. Het is daarom jammer, dat, na een vrij grondige, op realiteiten gebaseerde voorbereiding door merendeels ervaren deskundigen als Mr. Van der Stoel, een P.v.d.A.-congres zich in jeugdige overmoed tot zulke onrijpe ontboezemingen heeft laten verleiden.

Het IKV-rapport

Er is trouwens nog een instantie, die in dit verband op haar tellen moet passen, wil zij op de haar toekomende erkenning worden getaxeerd. Dat is het Interkerkelijk Vredesberaad, het IKV, dat onlangs met een nieuw rapport over de kernbewapening voor de dag is gekomen. Dit orgaan, dat min of meer als geweten fungeert op militair-politiek gebied voor de verzamelde kerken van Nederland, heeft opzien gebaard door aan haar rapport de conclusie te verbinden: „de atoomwapens de wereld uit, te beginnen met Nederland".

Men moet erkennen: een pakkende leuze, die niet zal nalaten, op grote groepen, over de atoomwapens terecht bezorgde, ja beangste mensen, vooral jongeren, indruk te maken, evenzeer als de actie „Weg met de Neutronenbom". Ongetwijfeld kan het zijn nut hebben, als de kerken door zulke emotionele explosies hun mensen wakker schudden uit een eventuele lethargie jegens het altijd dreigende nucleaire oorlogsgvaar. Maar dan zou het heilzamer zijn als men zich minder toespitste op acties en leuzen, die in werkelijkheid niet veel meer zijn dan goedkope conscientie-stoppers.

In de Anti-neutronenbom-actie blijkt achteraf, dat men zich nogal op sleeptouw heeft laten nemen door een communistische massa-actie, die in haar eenzijdigheid het feit verwaarloosde of verzweeg, dat de Russen evenzeer met de neutronenbom bezig waren als de Amerikanen. En zo dreigt eenzelfde eenzijdigheid ook de campagne tegen alle atoomwapens te gaan compromitteren, waarbij de wijze waarop van Russische zijde de atoombewapeningswedstrijd wordt opgevoerd — getuige de SS-20 en die niet alleen — in de schaduw dreigt te geraken tegenover de, ongetwijfeld even bedenkelijke, „compensatie" hysterie aan de kant der Atlantische „haviken". Het kan in dit verband geen kwaad te herinneren aan de wijze, waarop vooral van Russische zijde de SALT-onderhandelingen zijn getraineerd en hoe b.v. in maart 1977, toen de nieuwe Amerikaanse regering bij monde van haar gematigde minister Cyrus Vance met serieuze voorstellen tot bewapeningsbeperking kwam, deze toen door de meestal even gematigde Russische minister Andrej Gromyko in een ongebruikelijk scherpe persconferentie werden afgewezen.[1]

Met simpele formules als een „denuclearisatie" van Nederland lost men de talloze en steeds verwikkelder wordende puzzels van de internationale bewapeningspolitiek niet op en brengt men Nederland, zoals Mr. Van der Stoel o.a. in NRC-Handelsblad van 31 maart jl. overtuigend heeft uiteengezet, in een steriel isolement. Voor zulke spectaculaire exercities, inmiddels door het P.v.d.A.-congres klakkeloos overgenomen, is de situatie in de naaste toekomst te gevaarlijk.

Er zou nog wel iets over de uitgangspunten van dit IKV-rapport te zeggen zijn, dat ook voor ons Humanisten zijn betekenis heeft.[2] Van die punten zijn er drie, nl. het lijden (dat door de regeringen zou worden veronachtzaamd), kernwapens en demokratie (vlg. het rapport elkaars doodsvijanden), de vijand (d.w.z. het stereotype beeld dat men van de Russen als „vijand" hanteert), waarover een redelijke discussie mogelijk is, maar punt 4 poneert boudweg:

„de veronderstelling van onbeperkte menselijke rationaliteit moet wel eerst losgelaten worden".
Nu is er inderdaad gerechte twijfel mogelijk, of men in crises de loop van zaken zo zeer in de hand kan houden als in de „professionele" kringen van politiek en defensie vaak wordt verondersteld. Er steekt in de hele nucleaire afschrikkingstheorie en -praktijk een element van waanzin, al of niet met hoogmoed gecombineerd, al is er, zoals zo vaak, ook heel wat „systeem in deze waanzin". Maar al zijn er onverantwoordelijke optimisten onder de „professionals" en hun agenten, anderen, neem b.v. een atoomdiplomaat bij uitstek als Henry Kissinger, worden beheerst door een tragische levensopvatting. Men kan er over twisten, wat gevaarlijker is, maar in elk geval lijkt het mij bedenkelijk, bij voorbaat de menselijke rationaliteit verdacht te maken. Daarvan zullen toch ook zij, die de huidige ontwikkelingen kritisch willen volgen, gebruik moeten maken. Alleen op het geweten af te gaan lijkt nogal een vaag en willekeurig richtsnoer, al doen „gewetensbeslissingen" het momenteel wel goed in de politieke winkel van Nederland. Ik zou dan in elk geval een verantwoordelijkheidsethiek, waarbij de redelijkheid moeilijk gemist kan worden, prefereren boven een getuigenisethiek, die alles afhankelijk maakt van de persoonlijke belevenis-ervaring.

Gevaarlijke tendenties

Maar de situatie is te ernstig voor theologisch-filosofische disputen, hoe prikkelend ook. Er zijn krachten, ook van sociaal-psychologische aard aan het werk, die vaak in de, op statistische cijfers en curven gespitste, polemologie verwaarloosd worden. Het gaat om mensen, die in situaties als de huidige vanuit hun persoonlijke belangen, voorkeuren, vooringenomenheden, tradities, temperaments- en karakterverschillen reageren, denken en opereren. In Amerika, maar ook in landen als Engeland, Frankrijk en West-Duitsland en zelfs in ons, zich vaak zo braaf en ethisch voordoend landje, heeft men, behalve met allerlei dogmatismen en vooringenomenheden ook met zo iets als een „militair-industrieel complex" te maken, waarvan Eisenhower eens een op ervaring gebaseerd getuigenis aflegde. In de Sowjet Unie heeft men met een minstens zo gevaarlijk historisch missie-besef en revolutie-syndroom te maken, dat de kritische zelfkennis versluiert. Ik heb reeds eerder in „Rekenschap" ('79/1) uiting gegeven aan mijn persoonlijke overtuiging, dat volgens mij de grootste bezorgdheid wordt opgeroepen doordat men enerzijds de vrees opvoert voor wat ons evenuteel boven het hoofd hangt, anderzijds het mensdom psychisch erop voorbereidt en eraan gewent, om, als het erop aankomt, het met het onvoorstelbare en volstrekt ongeoorloofde van een miljoenenmoord er maar op te wagen. Beide tendenties kunnen uit een slechte, baatzuchtige dan wel uit een nobele, menslievende aandrift voortkomen; de vraag is welke het gevaarlijkst is.
Wanneer onze ex-minister Mr. Luns, secretaris-generaal van de NAVO, een herdenkingsartikel in het reeds geciteerde nr. van „Atlantisch Perspektief"

besluit met het scenario aan te halen, dat een Britse parachutisten-officier (bij Arnhem) en voormalig commandant van de NAVO-Northern Army Group, w.o. ook het Nederlandse legercorps ressorteert, generaal John Hackett in zijn boek over de „Derde Wereldoorlog" oproept, waarin voorspeld wordt dat de eerste snelle en grote doorbraak van een massale Russische aanval in Centraal Europa in de sector zal plaatsvinden, die ons legercorps verdedigt en waarbij ondanks verwoede tegenstand geheel Nederland benoorden de rivieren wordt bezet, voegt hij daar verontschuldigend aan toe: „het is zuiver een speculatie en ik wil niemand van zijn nachtrust beroven". Waarschijnlijk schrijft hij dat te goeder trouw maar het blijft een oproeping van beangstigende spookbeelden. Helemaal komt de militairist, die Luns, naar wij thans weten, van jongsaf is geweest, te voorschijn als hij vervolgt, dat voor hem Hackett's voorstelling dat ons legercorps de zwakke schakel is een kwestie van schijn is, maar dat hem verontrust, dat de Russische generaals dezelfde indruk zouden kunnen hebben". En dus: niet alleen verbetering van materieel, jongens, maar vooral verhoging van discipline en motivatie van onze soldaten bij het streven naar een „geloofwaardig defensiebeleid".
Tot die motivatie-verbetering zou volgens traditioneel-militaire opvattingen een scherp getekend beeld van de vijand het zijne kunnen bijdragen. Naar persoonlijke ervaring als docent aan de K.M.A. te Breda mij geleerd heeft, werd daaraan vroeger ook stevig gewerkt. Het IKV zou, wat dat betreft, wel eens een heel eind gelijk kunnen krijgen. Helaas maakt die veronderstelde „vijand", nl. het in volstrekt dialektisch-antithetische termen, op de vernietiging van de klasse-vijand ingestelde, autokratisch-militaristisch denkende bolsjewisische regiem zulk een beeldvorming maar al te gemakkelijk. Voor wie meent, dat ook „de leiders van het Russische volk, evengoed als de onze, angst en zorg hebben over de situatie waar we ons met de kernbewapening in bevinden" (aldus het IKV-rapport), is het misschien goed, nog eens de veel geciteerde uitspraak aan te halen van maarschalk Gretsjko, minister van Defensie in de Sowjet Unie, van 1973:

> *„Wij zijn van mening, dat de toekomstige wereldoorlog, indien de imperialisten die zullen ontketenen, volgens zijn sociaal-politieke inhoud de scherpste klassenbotsing, het gevecht van de twee tegengestelde sociale systemen zal zijn, waarin het lot van de gehele mensheid beslist zal worden. Wij zijn er vast van overtuigd dat de overwinning in deze oorlog aan ons zal zijn, aan het socialistisch maatschappelijke systeem".*[3]

Een Amerikaanse optimist

Bekend is, dat soortgelijke gedachten inzake overlevingskansen in een met kernwapens uitgevochten wereldconflict ook in China zijn geuit. Bedenkelijker is een uitspraak uit het andere kamp. Van Zbigniev Brzezinski, Carter's diplomatieke adviseur en bekend als een „optimist" wat de kansen van het Westen

aangaat, zijn uit een interview in het Amerikaanse tijdschrift „The New Yorker" van mei 1978 de volgende woorden gesignaleerd:

> *„Het is onjuist te zeggen, dat het gebruik van nucleaire wapens het eind zou zijn van het menselijk geslacht. Dit is een egocentrische gedachte. Het is natuurlijk een afgrijselijke gedachte om te overwegen, maar, in strikt statistische termen uitgedrukt, als de Verenigde Staten heel hun arsenaal tegen de Sowjet Unie aanwendden, en de Sowjet Unie heel haar arsenaal tegen de Verenigde Staten, dan zou dat nog niet het eind van de mensheid zijn. Dat is egocentrisch. Er zijn nog andere mensen op de aarde. Ik weet niet of het een goed of een kwaad ding is te zeggen, dat deze opvatting verkeerd is, maar ik weet, dat zij feitelijk onjuist is".*[4]

Het Russische Voorlichtingsblad, waaruit dit citaat, enigszins gecorrigeerd, is ontleend, bedrijft uiteraard propaganda, maar het toonde zich toch genuanceerd genoeg, van de Amerikaanse minister van Defensie, Brown te citeren, dat „een beperkte strategische oorlog bijna niet mogelijk is" en „dat ieder, die zich zo'n oorlog indenkt, zichzelf voor de mal houdt, als hij denkt, dat zo'n oorlog niet in een aanval op stads- en industriële centra zal veranderen". Men kan moeilijk van de Russische schrijver voetstoots aannemen, dat de Verenigde Staten sinds 1945 215 maal gebruik hebben gemaakt van hun strijdmacht ter ondersteuning van hun buitenlands-politieke acties en 33 maal hebben gedreigd van atoomwapens gebruik te zullen maken" (mij zijn als historicus slechts enkele voorbeelden van het laatste, o.a. Kissinger's „atoomalarm" van 1973 bekend). Ik kon niet controleren, wat de Russische auteur schrijft over een collectief werk van drie Amerikaanse auteurs, W. Yale, H. Monteifel en E. White, „Het alternatief van Armageddon", dat daarin nl. het Westen werd geadviseerd tot een „Kern-Blitzkrieg", als „de meest humane vorm van het voeren van militaire operaties". Onvoorstelbaar is het niet. In mijn vorige bijdrage heb ik er reeds op gewezen, hoe van verschillende kanten met de kern-oorlog hoe langer hoe meer als „denkbaar" wordt geopereerd en hoe gevaarlijk een dergelijke mentale voorbereiding op iets onvoorstelbaars is.

President Carter lijkt er niet de man naar, zich door zijn adviseurs tot overijlde nucleaire avonturen te laten verleiden. Hij heeft al onze steun en sympathie nodig bij zijn pogingen, SALT II veilig door de Senaat te loodsen, de verspreiding van kernwapens te beperken, Amerika geen „plutonium-economie" te laten krijgen en de „haviken" in zijn omgeving te beteugelen. Maar bij deze „flip-flop-president", zoals hij vanwege zijn frequente koerswisselingen wel genoemd is, houdt men, voor het geval een crisis uitbreekt à la die over Cuba in 1962, toen de wereld op de rand van de afgrond verkeerde, zijn hart vast. Toen ging het tussen Kennedy en Chroesjtsjov, die de zaak tenslotte in de hand hielden. Het beeld, dat nu Carter's tegenpartij biedt rond een reeds half gemummificeerde leider, die men kennelijk niet op een normale wijze tijdig vervangen kan, is heel wat minder vertrouwenwekkend.

Het eerst nodige

In een zozeer door onzekerheden beheerste internationale atmosfeer, waarbij de wereld in allerlei randgebieden dreigt te worden versplinterd en gerebarbariseerd, is een uiterste aan waakzaamheid en behoedzaamheid geboden. Daarin geven ad hoc-oplossingen op korte termijn, waar Carter te vaak op mikt, geen soelaas. Evenmin ambitieuze projecten voor wereldhervorming, laat staan luid klinkende leuzen. De verbeelding alert en produktief aan realistische ideeën is beter dan „de illusie aan de macht". Het betrouwbaarst is het werken via „geleidelijke veranderingen en volharding in kleine zaken", zoals Leo Mates adviseerde. Het zijn meer de noeste werkers als Cyrus Vance en toch ook wel Andrej Gromyko, dan de spectaculaire wonderdoeners als Kissinger of Teng Hsiao-ping waar de weerld het van hebben moet. Ook Paus Johannes XXIII dient hier eervol vermeld, die de afschaffing van het afschrikkend evenwicht een zaak van rechtvaardigheid, gezond verstand en menselijke waardigheid noemde en een verbod op het atoomwapen op de duur geboden achtte, maar tevens een evenwichtige aanpak bepleitte en ontwapening zag als deel van een beleid, gericht op een positieve vrede.

Voor de jongeren is deze tijd extra-moeilijk omdat hij zo ondoorzichtig en tegelijk van onheil zwanger is. Wat hij vereist is een overtuiging, die ondanks alles trouw blijft aan de zaak, die velen van mijn generatie reeds hun hele bewuste leven heeft beheerst, nl. die van een vrede in vrijheid en veiligheid. Dan kan men zelfs de hoop op een spoedige uitkomst ontberen. En daarmee zijn we dan terug bij dat woord van Willem van Oranje, dat in de moeilijke jaren '30 van deze tragische twintigste eeuw ook velen van „roden" huize kon sterken: „Het is niet nodig te hopen om iets te ondernemen, noch te slagen om vol te houden".

B.W.Sch.

1 Cf. B. J. van Eenennaam, „Salt, de grijze zône en Europa", Internation. Spectator feb. 1979, blz. 107.
2 Cf. „Transaktie", 79/1, dat een interessant, maar nogal slecht geredigeerd verslag brengt van discussies van het Vredesberaad met de vaste Kamercommissies van buitenlandse zaken en defensie.
3 „Moet het Westen zeggen dat het nooit als eerste kernwapens zal inzetten?", Ned. Instituut voor Vredesvraagstukken, blz. 5, noot 3.
4 Ik vond deze uitspraak, enigszins bekort, in het Informatie-bulletin van de U.S.S.R. in Nederland, 14-1-'79, in een artikel van V. Kortoenov,, „Als er geen redelijke alternatieven zijn . . ." Aan Mr. J. L. Heldring dank ik verificatie en aanvulling van dit citaat, evenals de tekst van een eerder, soortgelijk interview in de Internat. Herald Tribune van 10 oktober 1977. Daarin schatte Brzezinski het aantal slachtoffers in het veronderstelde geval op tien procent van het mensdom. Hij distancieerde zich uitdrukkelijk van het oordeel van Kissinger, die meermalen verklaarde, dat de Ver. Staten en de Sowjet Unie het in hun macht hadden, het mensdom te vernietigen. Het meest onthullend was misschien de wijze, waarop B. zijn bereidheid de President tot het indrukken van de fatale drukknop te adviseren verdedigde met de banale vergelijking, dat men toch ook de moordenaar van zijn dochter eventueel zou doden. Alsof het hier om vergelijkbare grootheden ging!

Behalve de in de tekst genoemde literatuur, is gebruik gemaakt van rapporten, artikelen in kranten en tijdschriften en ook van een andere uitgave van het Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken, „Militaire krachtsverhoudingen", dec. 1978.

Humanistische visies op zelfdoding

Inleiding

'Suicide noch sociale verandering zijn nieuwe verschijnselen. Suicide als handeling van zelfvernietiging is specifiek menselijk gedrag en tenminste zo oud als de geschreven geschiedenis van de mensheid' (Jasperse, pag. 305).

Dit mag zo zijn, maar suicide, zelfdoding, was daarbij tot voor kort een van de grootste taboe's in onze samenleving en is het nu wellicht nog. Een 'blinde vlek' veroorzaakt door bewuste of onbewuste onwetendheid, emotionele weerstanden en vooroordelen met daarop gebaseerde veroordelingen (zelf'moord'). Ook nu nog weten of willen weinig mensen weten, dat tenminste duizend mensen per dag in de wereld de hand aan zichzelf slaan, dat het aantal suicidepogingen nog weer zeven à vijftien maal zo groot is en dat in de meeste Europese landen suicide de meest voorkomende doodsoorzaak is na ongevallen, kanker en hart- en vaatziekten (Speyer). Weinigen realiseren zich in het algemeen het bestaan van dit taboe, dat maakt dat vele mensen die in nood aan zelfdoding denken en om hulp en raad aankloppen voor gesloten deuren en muren van onbegrip komen te staan.

Wetenschappelijk onderzoek naar het verschijnsel zelfdoding, de zogenaamde suicidologie, is er daarentegen al sinds het eind van de vorige eeuw in toenemende mate gepleegd (Durkheim). Waarschijnlijk ten gevolge van de relatief lage suicidefrequentie is dit bij ons later dan elders van de grond gekomen (voorbeelden: Speyer, Kruyt). Op grond van de jaarlijkse toename en het grote aantal pogingen wordt er echter tegenwoordig ook in Nederland van een ernstig probleem gesproken (Jasperse, pag. 325).

Zoals dat met zovele taboe's het geval was, wordt via de massamedia ook dat rondom zelfdoding op het ogenblik in snel tempo afgebroken. Dit heeft naast een verheugende ook een bedenkelijke kant, want, stel dat de onwetendheid inderdaad zodoende opgeheven zou zijn, zijn daarmee bij het grote publiek de emotionele weerstanden en vooroordelen nog niet automatisch van de baan. Er dreigt een nog ongezondere situatie dan voorheen te ontstaan, doordat allerlei feiten omtrent het verschijnsel zelfdoding in de openbaarheid komen zonder dat er tevens nieuwe normen geschapen worden om deze te interpreteren. Het zou best kunnen zijn, dat deze nieuwe informatie met behulp van de op weerstanden en vooroordelen berustende oude normen voor mensen niet meer te 'plaatsen' is. Dit zou dan een situatie van 'anomie' (Durkheim), d.w.z. van relatieve normloosheid helpen scheppen, die de nood van een aan-

tal mensen zou verhogen en suicidebevorderend zou kunnen werken. Zeker wanneer sensatiepers en -TV zich van de vette kluif van zo'n desintegrerend taboe meester maken.
Met deze overwegingen heeft de H.G.G.G., een bezinningsgroep, vnl. bestaande uit functionarissen van het Humanistisch Verbond werkzaam op het gebied van de geestelijke volksgezondheid, zich een tijdlang over het vraagstuk gebogen. Dit artikel is er een vrucht van, niet in de vorm van een verslag of rapport, maar van een wat systematischer ordening van allerlei argumenten en tegenargumenten dan in de levende discussie mogelijk was. Net zo min als de groep tot een helemaal eensluidende kijk kon komen, geeft dit artikel 'de' humanistische visie op zelfdoding. Wel probeert het een aantal benaderingen, die humanistisch genoemd worden, beargumenteerd naast elkaar te zetten. Ten eerste om de lezer aanknopingspunten en leidraden aan te bieden tot verdere doordenking, doorleving en discussie, in de tweede plaats om de mogelijkheden van een humanistische hulpverlening op dit gebied na te gaan en tenslotte om een aantal wenselijkheden te formuleren.

Gangbare benaderingen
In de inleiding zagen we al, dat ondanks — of dankzij — het feit dat zelfdoding tot nu toe een sociaal taboe vormde, de wetenschappelijke studie ervan al driekwart eeuw floreert. Deze tak van wetenschap, die we tegenwoordig suicidologie noemen en de erop gefundeerde hulpverlening heeft aan de ene kant vele vooroordelen uit het dagelijks leven opgeruimd, aan de andere kant er weer nieuwe aan toegevoegd. Werd bijvoorbeeld het idee verlaten van zelfmoord als zonde of misdaad ingegeven door boze geesten of de duivel, ervoor in de plaats kwam het geloof, dat bij zelfmoordenaars in het algemeen een steekje los zat, eventueel veroorzaakt door een erfelijke afwijking. Suicide werd als ziekte van de geest beschouwd, zonder dat daar aanwijzingen voor bestonden. 'Suicide werd niet als ziekte ontdekt, maar als ziekte uitgeroepen' (Szasz), waarschijnlijk om zo van het voor de 'normale' samenleving verwarrende en bedreigende van het verschijnsel af te zijn. Dit had consequenties voor de 'hulp'verlening: de zelfmoordenaar was een patiënt, die verminderd toerekeningsvatbaar was, tegen zichzelf in bescherming genomen moest worden en een medische behandeling moest ondergaan met middelen als medicijnen en shocktherapie.
Behalve deze medisch-psychiatrische benadering — die nog steeds alom opgeld doet — ontstond er een psychologische en sociologische aanpak in de suicidologie. Deze hebben de vooronderstelling gemeen, dat zelfdoding een daad van wanhoop is, veroorzaakt door bepaalde afwijkingen in de persoonlijkheids- resp. maatschappijstructuur.

Een rationeel-humanistische benadering
René Diekstra c.s. wijzen in een artikel dat nogal opzien heeft gebaard (Diekstra) op logische en empirische gronden de vooronderstellingen van bovenge-

noemde benaderingen af. In de eerste plaats merken ze op 'dat logisch niet inzichtelijk is dat iemand die hopeloos, wanhopig of teneinde raad is zelfmoord zal plegen. In zijn meest gangbare betekenis verwijst de term 'wanhoop' naar de verwachting dat een bepaalde gewenste stand van zaken of een bepaald doel niet bereikbaar is. Waarom zou een individu, in een dergelijke situatie verkerend, niet wetend hoe een bepaald probleem op te lossen of een bepaald voor hem belangrijk doel te bereiken, speciaal geneigd zijn tot het plegen van zelfmoord? Het antwoord op deze vraag is dat er even weinig of even veel reden is om aan te nemen, dat hij geneigd zal zijn tot het plegen van zelfmoord, als tot het ontwikkelen van een maagzweer of een psychose of het veranderen van baan of het naar de bioscoop gaan' (Diekstra, pag. 5).
Ook op empirische gronden wijzen Diekstra c.s. de opvatting van zelfdoding als daad van wanhoop af. 'Voorzover er nog systematisch onderzoek heeft plaatsgevonden (Spiegel & Spiegel, pag. 89-93) wijst dit erop, dat individuen vóór hun zelfmoord doorgaans in een toestand van kalmte en rust verkeren en niet, zoals zo vaak word beweerd, in opperste ontreddering' (Diekstra, pag. 5).
Op dezelfde — logische en empirische — gronden wijzen de schrijvers een bepaalde relatie tussen zelfdoding en persoonlijkheidsstructuur, het bestaan van de 'suicidale persoonlijkheid' af. 'Evenmin als het drinken van een borrel of het bijwonen van een voetbalwedstrijd als zodanig als aanduiding voor een bepaalde persoonlijkheid kan worden opgevat, lijkt het redelijk dit te doen in geval van zelfmoord. Tenzij het laatste als een zodanig bizar of marginaal gedrag beschouwd kan worden, dat het in zich voldoende significant is voor bepaalde persoonlijkheidsstoornissen. Tegen een dergelijke opvatting verzet zich echter het gegeven, dat de mate waarin een gedrag of persoonlijkheidskenmerk als bizar, afwijkend of gestoord wordt beschouwd niet universeel is vastgelegd en samen blijkt te hangen met socio-culturele verschillen. In bepaalde groepen en culturen en op bepaalde tijdstippen was en is zelfmoord onder bepaalde omstandigheden geëigend, soms zelfs voorgeschreven, gedrag' (Diekstra, pag. 5).
Diekstra c.s. komen vervolgens tot een aantal conclusies: in de eerste plaats is zelfmoord net als ander gedrag **doelgericht.** Zelfmoord wil per definitie zeggen, dat de persoon die zelfmoord pleegt, bewust of onbewust zijn eigen dood wil, dan wel weet of geaccepteerd heeft, dat dit gedrag tot zijn dood leidt. Alleen wat de dood voor mensen betekent kan individueel en socio-cultureel sterk verschillen. De lichamelijke dood is voor mensen meestal op zich niet het absolute einde en daarmee het doel van de zelfmoord, maar een **middel** om een bepaald probleem op te lossen en voor henzelf belangrijke doelen te bereiken, zoals loutering, opoffering, enz. (Diekstra wil dan ook liever van somacide, lichaamsdoding, spreken dan van suicide of zelfdoding). Verder moet suicide als middel **geleerd** worden, hetzij indirect (via het observeren, erover lezen, enz.), hetzij direct (via het zelf doen, hetgeen de eerste keer vaak niet lukt).
Deze conclusies hebben volgens de auteurs bepaalde consequenties voor de

hulpverlening. Wanneer deze er primair op uit is — en dat is veelal het geval — om zelfmoord te voorkomen, helpt ze niet zozeer haar cliënten als wel de gevestigde orde, die suicidaliteit maar bedreigend gedrag vindt. De hulpverlening moet dan ook niet gericht zijn op het veranderen van doelen, die de hulpvragers zich in suicidale situaties gesteld hebben in doeleinden van de dominante groeperingen in de maatschappij. Ook niet moet ze gericht zijn op het opdringen of verbieden van bepaalde middelen om die doelen te bereiken. Hulpverleners moeten wel proberen samen met hun cliënten de problemen, waar deze mee zitten af te bakenen en zich de gestelde doelen bewust te maken. Verder moeten ze, wederom gezamenlijk, de verschillende middelen die tot het bereiken van deze doelen kunnen dienen, nagaan en, daarbij de mogelijkheid van zelfdoding reëel onder ogen ziende, de meest geschikte er uit kiezen en deze keuze verder begeleiden.
Zodoende zou volgens Diekstra en de zijnen de geestelijke gezondheidszorg het suicidaliteitsprobleem kunnen helpen oplossen, terwijl ze dit op het ogenblik juist bevordert. Ze leert immers niet mensen problemen van psychische of sociale aard op psychisch of sociaal vlak te bestrijden, maar ze leert hun het gebruik van medicijnen aan, pillen, d.w.z. chemische bewustzijnsveranderende middelen. En wanneer die om de een of andere reden in overdosis ingenomen worden, is er sprake van zelfmoord . . .

Een humanistisch-emancipatorische benadering

Om het zelfdodingsvraagstuk constructief te benaderen is het belangrijk te onderzoeken niet slechts wat mensen zelf van zelfdoding denken en ermee aan willen, maar wat de maatschappelijke voorwaarden ervan zijn. Er is een historisch-sociologische optiek voor nodig om na te gaan hoe het gekomen is, dat mensen in een situatie van bewustzijnsvernauwing verzeild zijn geraakt. Want het kan best zo zijn, zoals Diekstra zegt, dat mensen vlak vóór hun daad van suicide in een toestand van kalmte en rust verkeren; het feit dat ook hij bepleit dat de hulpverlener bewust samen met de suicidale hulpvrager naar alternatieve mogelijkheden moet zoeken, wil toch zeggen dat deze blijkbaar zijn situatie niet in vol bewustzijn kan overzien.
Zonder 'sociologistisch' te willen redeneren en alles op maatschappelijke factoren te willen terugbrengen — waar Durkheim toe neigde —, moet erkend worden, dat de sociale context van doorslaggevende betekenis kan zijn bij het zelfdodingsvraagstuk. Met name in die situatie, die Durkheim 'sociale anomie' noemde, relatieve normloosheid, '. . . het vacuüm dat ontstaat, als een traditioneel patroon van normen, waarden en verwachtingen zijn sociaal-integrerende en regulerende kracht en betekenis verliest' (Jasperse, pag. 306).
Vooral in onze sterk veranderende maatschappij met problemen als industrialisering, schaalvergroting en verstedelijking treedt dit vacuüm herhaaldelijk op en verkeren voortdurend mensen in situaties, die maken dat ze de zin van het leven niet meer zien. De sociale anomie heeft zo in de persoonlijkheid van mensen zijn neerslag gekregen en het innerlijk stuursysteem ontregeld. Ze

herkennen zichzelf niet meer in hun omgeving en missen de kracht om creatief op de veranderende omgeving in te spelen. Je zou het zelfvervreemding kunnen noemen of verknipte authenticiteit: mensen kunnen met hun innerlijke groei de echtheid niet meer opbrengen, die in de steeds veranderende omstandigheden van hen verlangd wordt.

Inzicht in de sociale voorwaarden voor suicidaliteit is een vereiste voor iedere hulpverlener. Niet alleen is het een diagnostisch hulpmiddel — hij kan hiermee een bepaald sociaal gedrag beter als suicidaal herkennen —, ook kan hij het preventief en curatief toepassen. Hij kan door het inzicht in het sociale gebeuren van tevoren nagaan, waar suicidaliteit verwacht kan worden en kan passende maatregelen treffen. Curatief zal de hulpverlener door dit inzicht zelf sterker in zijn schoenen kunnen staan en in de loop van het begeleidingsproces zijn cliënten tevens duidelijker kunnen maken, wat er met hen als deel van hun als afschuwelijk ervaren omgeving aan de hand is.

Als humanistisch geestelijk werker moeten we niet in de naïveteit van het louter micro-denken blijven steken en ons alleen maar naar die éne heel bijzondere problematiek van die éne cliënt richten. Evenmin moeten we slechts op macro-vlak denken; de herkenning van de problematiek in de macrosfeer kan nl. de individuele beleving niet vervangen en sterker nog: het macrodenken kàn een vlucht zijn. Maar door behalve op micro- ook op macroniveau te denken (en te doen) kunnen we ten eerste onze eigen weerbaarheid vergroten en ten tweede dragen we bij tot die van cliënten. We kunnen hen zo stimuleren hun op-zoek-zijn-naar-zichzelf óók in de historisch-sociale context te plaatsen, althans: als zij daar aan toe zijn, we zullen dus in fasen moeten denken. We moeten daarbij dan wel het hele proces zowel van individuele als maatschappelijke bewustwording en emancipatie actief begeleiden.

Humanistisch-existentialistische benaderingen

Pas in grenssituaties als die van het sterven komt de menselijke existentie, de vraag naar wat de mens fundamenteel **is,** aan de orde. De zelfdodingssituatie is dan ook zonder meer niet, zoals Diekstra zegt, vergelijkbaar met het gaan naar een bioscoop of het veranderen van baan. Kalmte en rust in een grenssituatie kunnen echt zijn, maar ook pseudo en wijzen dan op een bewustzijnsvernauwing om de grens van de menselijke existentie maar niet gewaar te hoeven worden. In ieder geval is zelfdoding niet, zoals Diekstra zegt, een middel om een bepaald doel te bereiken, bijv. een schreeuw om hulp, maar een laatste **uitdrukking** van de mens zelf, een eindantwoord op de vraag naar zijn bestaan.

Het hele maatschappelijke gebeuren en met name de sociale instituties zijn erop gericht deze existentiële situaties te vermijden of te maskeren. Anders gezegd: mensen maken gretig gebruik van de maatschappelijke conventies om maar niet met de grenzen van hun bestaan, de menselijke conditie, geconfronteerd te worden. Onze maatschappelijkheid, waardoor we aan de ene kant geworden zijn wie we zijn, is daardoor aan de andere kant tevens een voort-

durende bron van onechtheid. Ze probeert uit alle macht de 'absurditeit', de zinloosheid van ons bestaan te overwinnen en is tegelijkertijd één grote vlucht ervoor.
De ongetwijfeld bestaande maatschappelijke voorwaarden voor zelfdoding zijn dan ook niet wezenlijk voor het vraagstuk. Ze zijn het 'absurde materiaal' waar de individuele mens vorm aan geeft. Deze vorm- en zingeving van het absurde kan twee kanten opgaan. Aan de ene kant zoals bij iemand als Albert Camus, die zelfdoding als een toegeven aan het absurde ziet. Een daad van miskenning van kenmerkende eigenschappen als opstandigheid, vrijheid en hartstocht van de mens, die in weerwil van de absurditeit van de wereld tòch de mogelijkheden ervan en zijn bestaan wil uitputten. 'Bewustzijn en opstand, deze afwijzende antwoorden (t.o.v. de zinloosheid van de wereld, A.N.) zijn het tegendeel van zelfverloochening. Alle onverzettelijkheid en hartstocht die er in een menselijk hart zijn, bezielen hen met leven. Het is zaak, onverzoend en niet uit vrije wil te sterven. Zelfmoord is een miskenning. De absurde mens kan alleen alles uitputten en zichzelf uitputten. Het absurde is zijn uiterste spanning, die hij voortdurend in een eenzame poging handhaaft, want hij weet dat hij in dit bewustzijn en in deze opstand dag in dag uit getuigt van zijn enige waarheid, de uitdaging' (Camus, pag. 81).
De andere kant gaat Jean Améry. Hij ziet suicide als 'specifiek en universeel menselijk', een 'privilege van de humane mens'. Door de mogelijkheid de dood vrijwillig naderbij te halen verschijnt volgens hem aan onze horizon 'een nieuw humanisme dat het principe hoop als gerechtvaardigd beschouwt, maar tegelijkertijd het op zichzelf tegenstrijdige en niettemin onvermijdelijke principe nihil erkent' (Améry, pag. 70). 'De gekozen dood is immers veel meer dan alleen een daad van zelfvernietiging. Het is een lang proces van zich buigen naar, een naderen tot de aarde, een oproepen van talloze veranderingen die door de digniteit (waardigheid) en humaniteit van de suicidair (degene die rondloopt met het idee van zelfdoding, A.N.) niet geaccepteerd worden' (Améry, pag. 87).
Het is niet zo, dat Améry de keuze van Camus afkeurt, hij maakt alleen gedeeltelijk een andere. Beiden kiezen tegen de absurditeit van de wereld en vóór de vrije vormgeving van de mens van zichzelf. Alleen cultiveert de een de opstandigheid, de hoop en de hartstocht, de ander de doodsneiging, 'een ervaring die iedereen in zichzelf zou kunnen opdoen, als hij maar vastbesloten was onafgebroken te blijven zoeken. Die neiging vinden we in elke vorm van resignatie (berusting, A.N.), in iedere luiheid, elk zich-laten-gaan — want wie zich laat gaan, neigt al vrijwillig in de richting waar tenslotte zijn plaats is (Améry, pag. 87).
Maar zowel Camus als Améry houden een pleidooi voor de erkenning van het basisgegeven dat de mens zichzelf toebehoort. Die erkenning op maatschappelijk en ook persoonijlk gebied w.b. suicide bestaat nog niet. De zin van de humanistische begeleiding zou zijn hier ruimte voor te scheppen. De geestelijk raadsman zal dan, naast de cliënt staande, samen met hem in een sfeer

van veiligheid en vertrouwen zoeken naar wat voor de cliënt de fundamentele keuze is. Hoe deze uitvalt is dan geen kwestie van vriezen of dooien, zoals wel gesuggereerd wordt, maar van wat de fundamentele zingeving van het op zich absurde bestaan voor de cliënt inhoudt. Zowel het accepteren van de uitdaging van het leven als het bewust verwerpen ervan kan iemands bestaan vollediger en meer één geheel maken.

Een religieus-humanistische benadering

'Ieder mens zal zich moeten uitspreken voor of tegen de aanvaarding van het eigen leven als een goed, dat overigens zijn waarde pas bewijst als men er inhoud en betekenis aan weet te geven. Kiest men daarvoor, dan kan men niet alle nadruk leggen op een ander (later) leven of op een andere macht, of op de waardeloosheid of schijnwaarde van dit leven of op de maatschappij en geschiedenis. Het eigen leven heeft dan iets van een kostbaar erfgoed, dat wel onlosmakelijk verbonden is met het andere en de anderen, maar dat tegelijk een eigen onvervreemdbare waarde vertegenwoordigt en daarmee een uitdaging inhoudt.

Een dergelijke keuze voltrekt zich tegen de achtergrond van een meer omvattend leven, waaruit mensen voortgekomen zijn en dat hen kan vervullen met verwondering over zijn ondoorgrondelijkheid en met ontzag voor zijn boeiende en verschrikkelijke verwerkelijking. In die zin kan men het leven heilig noemen. Maar dat betekent niet dat met name het eigen persoonlijk leven tot iedere prijs in stand gehouden moet worden. Voor mensen gaat het steeds om een menswaardig leven. Zij kunnen hun leven offeren voor anderen, juist ter wille van de menselijke waardigheid; zij kunnen het beëindigen, als een menswaardig leven door verval van lichamelijke en psychische mogelijkheden niet meer bereikbaar is; en zij kunnen in een situatie komen waarin een menswaardige voortzetting van hun bestaan niet meer binnen hun gezichtsveld ligt.

Zo wordt ieders leven gezien als een te waarderen goed, vooral vanwege de ongekende mogelijkheden die erin besloten liggen; niemand kan voorzien welke vervulling het nog brengen kan voor iemand zelf en voor anderen. Maar daartegenover staat, dat ieder in vrijheid beslissen kan over de inhoud, die hij eraan geven wil en over de beëindiging ervan, als hij geen zinvolle inhoud meer ontdekken kan' (Van Praag 2).

De opvatting, dat het leven 'heilig' is, zal gevolgen hebben voor de aard van de humanistische geestelijke begeleiding. De begeleider zal voor een dilemma komen te staan tussen de keuze van aan de ene kant de verantwoordelijkheid die hij voelt voor het leven van zijn cliënt, aan de andere kant die voor de vrijheid van zijn cliënt. Echter dit laatste houdt niet in 'de ander aan zijn lot overlaten, en daarin ligt een uitweg uit het dilemma. De hulpverlener zal altijd behulpzaam kunnen zijn bij de verheldering van de situatie, en daarbij zullen ook alle existentiële aspecten onvermijdelijk meeklinken, omdat de hulpverlener nu eenmaal zijn referentiekader meebrengt. Maar als een probleem, gegeven ook de persoon en overtuiging van de hulpvrager, werkelijk onoplosbaar

blijkt, zoals in sommige gevallen van ongeneeslijke ziekte bij bejaarden, of ook jongeren, dan zal de hulpverlener de betrokkene naar zijn vrijwillige levensbeëindiging toe moeten begeleiden. Maar in talloze gevallen lijkt een probleem onoplosbaar, terwijl er wel degelijk uitwegen zijn' (Van Praag 2). Immers '— en hierop moet nu met nadruk de aandacht gevestigd worden — in de praktijk van het leven is het conflict van verantwoordelijkheden, waarvan hier sprake is, hoogst uitzonderlijk. De zelfmoordpogingen, waarmee men als regel te maken heeft, zijn helemaal geen uiting van een zelfbewuste keuze, maar een wanhoopsdaad, die bedoeld is als een noodkreet om hulp of een schreeuw van wrok in de verlatenheid, waarin men iemand heeft laten verkommeren. Onder die omstandigheden is de vraag naar de vrijheid van de ander een wrange paradox; wat hij vraagt is juist de hulp, die hem in staat moet stellen zijn vrijheid te herwinnen' (Van Praag 1, pag. 192).

Humanistische begeleiding

Is er, met alle verschillen die er in de voorgaande visies op zelfdoding bestaan, nu wel één omvattende vorm van humanistische begeleiding bij deze problematiek mogelijk? De genoemde benaderingen zijn wel gefundeerd in verschillende mens- en wereldbeelden, maar allen worden stuk voor stuk gebracht als humanistisch. Ze zullen getoetst moeten worden aan de kenmerkend humanistische waarden, als daar zijn de redelijkheid, verbondenheid, vrijheid en de natuurlijkheid van de mens. Het zou echter onjuist zijn bij voorbaat de ene of andere visie te willen uitsluiten. Integendeel, al deze visies kunnen als denkmodellen functioneren en de hulpverlener behulpzaam zijn om samen met de hulpvrager een passend antwoord te vinden op de situatie, waarin de laatste zich bevindt.

Uiteraard zal het gehele proces in het teken moeten staan van de mogelijkheid om de cliënt de gelegenheid te geven tot zelfonderzoek, waarbij overeenkomstig de vier voorafgaande hoofdstukken vragen aan de orde komen als:

— wat zou ik op dit moment eigenlijk willen, welke mogelijkheden heb ik en wat is haalbaar in mijn situatie?
— wat is de reden of het motief of welke oorzaken zijn er in mijn omgeving die mij tot dit punt hebben gebracht? Wat en hoe zijn mijn relaties met andere mensen, met wie voel ik mij (nog) verbonden en met wie niet?
— wat is voor mij eigenlijk de zin van het leven en wat is de zin van een evt. zelfdoding?
— wat in mijn eigen bestaan, mijn omgeving, de wereld en de natuur heeft (nog) betekenis voor mij?

In welke vorm, volgorde en nuancering deze en dergelijke vragen naar voren komen, zal mede een kwestie zijn van de visie en de vaardigheid van de begeleider, ingespeeld op de persoon en de problematiek van de hulpvrager. Hier kan geen receptenbriefje voor gegeven worden. Over de antwoorden zal van tevoren nog minder gezegd kunnen worden. Het verhaal van de cliënt zal aanleiding geven tot vragen en een gezamenlijk zoeken naar antwoorden, dit

binnen een levend interactieproces en een voortschrijdende verstandhouding tussen twee mensen. Hierbij zal het zo zijn, dat de begeleider om hierin authentiek te kunnen zijn, op een gegeven moment voor zijn eigen stellingname uit zal moeten kunnen komen. Dit zal hij dan wel zo moeten doen, dat daarmee niet de vrijheid van de hulpvrager ingeperkt wordt, maar dat deze integendeel gestimuleerd wordt tot een grotere bewustheid en samenhang in het maken van zijn keuzen, tot een grotere zelfbestemming (Van Praag 1, pag. 180).
Op deze wijze moet het mogelijk zijn tot meerdere klaarheid te komen over wat de hulpvrager werkelijk beweegt. Als blijkt dat dit zelfdoding is, zal de hulpverlener die beslissing volledig moeten eerbiedigen. Hij zal dan ook behulpzaam moeten zijn in het effenen van de relatie met nabestaanden, in het beschikbaar (doen) stellen van passende middelen en in het vinden van een bevredigende situatie. (Grondvoorwaarde hierbij blijft trouwens dat de hulpvrager zèlf de beslissing neemt en uitvoert). Om dit alles mogelijk te maken is wijziging van de wet nodig. Daarbij zal ook de bevoegdheid tot deze 'suicidale hulpverlening' aan de orde moeten komen; men kan denken aan psychiaters, psychologen, geestelijke begeleiders en mogelijk aan enkele andere categorieën als artsen en verpleegkundigen. Het moet geen specialisme worden: men zal dan ook alles moeten vermijden, wat naar institutionalisering en verstarring zweemt. De geschiedenis van de abortuswetgeving strekt hier tot waarschuwing.

In die gevallen, waarin men niet werkelijk de dood wil, maar een uitweg zoekt uit ogenschijnlijk onoplosbare moeilijkheden, is het de taak van de hulpverlener zeker niet de levensbeëindiging eigenmachtig te verhinderen, maar samen met de hulpvrager te gaan zoeken naar een uitweg. Die hangt ten dele af van de situatie en de mogelijkheden om die te veranderen, maar evenzeer van de weerbaarheid van de hulpvrager en de creativiteit van de hulpverlener. Daarmee komt de kwestie te staan in het teken van alle hulpverlening: hoe kan de hulpvrager geholpen worden zelf zijn problemen het hoofd te bieden. Dat kan zeker niet langs de traditionele en mensonwaardige weg van louter dwang en medicamenten. Misschien zijn er mogelijkheden op psychotherapeutisch terrein, zoals met verhelderende en/of persoonlijkheidsversterkende therapieën, in vrijheid en verantwoordelijkheid. Zeker echter ligt er een taak voor humanistische geestelijke begeleiding, met haar beroep op menselijke mogelijkheden als bewustwording, zelfaanvaarding en zingeving.
Voorwaarde tot dit alles is, dat de hulpverlener van welke kategorie dan ook zelf met de dood heeft leren leven en het leven heeft leren aanvaarden zolang het nog de moeite waard kan zijn. Dat betekent wel een grondige heroriëntatie van alle hulpverlening. Er zal veel voorlichting, training, opleiding en herscholing nodig zijn, niet zozeer op het vaardigheidsvlak als wel op het terrein van de mentaliteitsverandering. En niet in het minst vergt het voorlichting en verandering van de publieke opinie, verstandelijk èn gevoelsmatig.

Conclusies

Uit het voorgaande zal duidelijk zijn, dat uit alle humanistische visies op zelfdoding naar voren komt de wens,

— dat zelfdoding zo snel en verantwoord mogelijk uit de sfeer van het sociale en individuele taboe wordt gehaald,
— dat er een open en brede discussie op gang komt, waarin op basis van de humanistische waarden gezocht wordt naar nieuwe normen om de zelfdodingsproblematiek te beoordelen en waarin zelfdoding als reële mogelijkheid geaccepteerd wordt,
— dat de hulpverlening in de geest van het voorgaande een mentaliteitsverandering ondergaat, zodat zo spoedig mogelijk adequate begeleiding geboden kan worden aan mensen, die worstelen met de zelfdodingsproblematiek,
— dat, met de nodige voorzorgen voorzien, de middelen verkrijgbaar zijn, die nodig zijn om eventuele zelfdoding op menswaardige wijze uit te voeren,
— dat, in het algemeen, een sfeer ontstaat, dat elk mens in het reine kan komen met zijn eigen leven en zijn eigen dood.

(met dank aan de leden van de H.G.G.G.)

Albert Nieuwland

Literatuur

Améry, Jean: De hand aan zichzelf slaan, over de gekozen dood, Rotterdam, 1978.
Camus, Jean: De myte van Sisyfus, een essay over het absurde, Amsterdam, 1962.
Diekstra, R. F. W., Van Erven, T. C. J. M., Oomen, J. G. J. en Verstralen, H. H. F. M.: Zelfmoord en zelfmoordpoging, naar een rationeel-humanistische benadering, Intermediair 51, 17 december 1976.
Durkheim, E.: Le Suicide, Parijs 1897.
Jasperse, C. W. G.: Suicide, in: van der Wolk, E.: Het naderend einde, Intermediair/Boom/De Nederlandsche Boekhandel '75.
Kruyt, C. S.: Zelfmoord, Assen, 1960.
Van Praag, J. P.: 1: Grondslagen van humanisme, Meppel, 1978. 2: Interne nota aan het hoofdbestuur van het H.V.
Speyer, N.: Het zelfmoordvraagstuk, Arnhem, 1969.
Szasz, Th. S.: The Ethics of Suicide, in Wolman, B. B.; Between Survival and Suicide, New York, 1976.
Spiegel & Spiegel: Affective States of Patients immediately preceding Suicide, J. Psychiat. Res., 1967.

Gewenste en ongewenste vormen van straf-en (en van tenuitvoerlegging van straffen)

Wie op zich neemt over bovengenoemd onderwerp een korte verhandeling te schrijven is wel genoodzaakt zich rekenschap te geven welke vormen van straffen hij in behandeling wil nemen. Want er bestaat een veelheid van vormen van straffen. Overbeek heeft in het Tijdschrift voor strafrecht, 1963 blz. 356 vv. daarvan een overzicht gegeven zonder — naar hij zegt — ook maar enigszins uitputtend te willen zijn. Toch komt hij reeds tot 24 vormen. Ik kan al deze vormen onmogelijk in kort bestek behandelen en ik wil dan ook dadelijk stellen dat bestraffing door niet rechterlijke instanties (bv. door opvoeders, door ouders, door tuchtrechtelijke colleges) door mij buiten beschouwing zal worden gelaten. Ook zal ik niet ingaan op het strafrecht voor jeugdigen. Ik volsta daaromtrent met de opmerking dat kinderen beneden 12 jaar niet strafrechtelijk vervolgd kunnen worden en dat overigens voor minderjarigen andere regels gelden dan voor volwassenen.

Dat betekent dat te behandelen overblijft de vorm van straffen van volwassenen door de strafrechter, volgens het commune strafrecht, te vinden in het wetboek van strafrecht en volgens, van het commune strafrecht soms afwijkende regels te vinden in talloze andere wetten, bv. in wegverkeerswetgeving.

Hierbij wil ik mij dan ook nog gaarne aansluiten aan de opvatting van Overbeek (t.a.p.) dat het in de huidige naoorlogse denkwijze over de straf niet zozeer zin heeft bespiegelingen te wijden aan de rechtsgrond van de straf, doch dat de vraag gesteld moet worden naar de mogelijkheid van zinvol straffen. Om die vraag te beantwoorden dient men vast te stellen wat men met straffen beoogt.

De wetgever die ons thans nog geldende wetboek van strafrecht van 1886 tot stand bracht ging nog uit van de gedachte dat de straf vergelding (geen wraak) behoort te zijn voor een met schuld begane, door de wet met straf bedreigde misse daad. Die vergelding bestaat dan in een door de overheid aan de dader opzettelijk toe te brengen leed. Dat leed kan bestaan in vrijheidsbeneming voor een bij vonnis bepaalde duur of in plicht tot betaling van een, eveneens bij vonnis te bepalen som gelds of in enig ander leed dat door de wet in bepaalde gevallen wordt voorgeschreven. De rechter is niet geheel vrij in zijn vaststelling van de duur van de vrijheidsbeneming of van de hoogte van het geldsbedrag dat hij als boete kan opleggen. De wet bevat daaromtrent voorschriften.

Feitelijk berust ons wetboek van strafrecht nog steeds op deze gedachte. Het

zwaartepunt ligt nog steeds in het opzettelijk toebrengen van leed. Wel heeft men tijdens de behandeling van het wetsontwerp van verschillende zijde te berde gebracht dat de vrijheidsstraf, voor zover mogelijk, ook zou moeten dienen tot zedelijke verbetering „van den gevangene die vroeger of later in de maatschappij zal terugkeren" (Smidt, Geschiedenis van het wetboek van strafrecht, deel I blz. 18), maar dat de straf mede ten doel moet hebben de bevordering van de terugkeer in de maatschappij, werd in het wetboek van 1886 niet vastgelegd. Dit gebeurde pas bijna een eeuw later in de Beginselenwet van 1951 (artikel 26).

Ons wetboek kent vanaf 1886 tot heden toe in artikel 9 slechts drie hoofdstraffen, te weten: gevangenisstraf, hechtenis en geldboete.

Het zijn die straffen die door de rechter het meest worden opgelegd.

Voor dat ik deze straffen ga bespreken wil ik echter gaarne enige aandacht besteden aan de straffen die in 1886 uit ons strafrecht verdwenen of reeds vóór dien verdwenen waren.

In de eerste plaats dan de doodstraf die voorheen veelvuldig werd toegepast doch in 1870 in ons land is afgeschaft. Als voornaamste bezwaren tegen de doodstraf kunnen o.a. worden genoemd: de doodstraf werkt direct of indirect misdaad verwekkend; de doodstraf is onherstelbaar; de doodstraf treft onschuldige nabestaanden van de delinquent meer dan de eigenlijk schuldige en dat in sterkere mate dan bij enige andere straf het geval is; de doodstraf biedt weinig of geen mogelijkheid tot individuele variatie (ontleend aan Van Bemmelen in Het probleem van de doodstraf; 1948).

Daarom is de doodstraf een ongewenste vorm van straffen. Het aantal voorstanders tot wederinvoering van de doodstraf is in ons land dan ook maar klein. In andere landen, ook in Europa bestaat de doodstraf nog wel, maar ook daar groeit het verzet. Anderzijds is echter hier en daar in het buitenland de doodstraf onlangs weer ingevoerd in verband met terreurbestrijding.

De lijfstraffen werden in Nederland in 1854 afgeschaft. Zij zijn m.i. even ongewenst als de doodstraf. Zij missen iedere kiem van zedelijke verheffing. Zij verlagen en verbitteren de gestrafte. Zij hebben geen afschrikkende werking (ontleend aan Van Hamel, Inleiding tot het Nederlandse strafrecht, 1927, blz. 456). In Engeland kent men hier en daar nog wel de lijfstraf, maar ook daar groeit de weerstand.

De tuchthuisstraf, als verzwaarde vorm van gevangenisstraf, is niet in ons wetboek van 1886 opgenomen.

Evenmin de deportatie en verbanning. Deze straffen zouden trouwens, nu wij geen koloniën meer hebben, thans niet meer mogelijk zijn.

Thans ga ik over naar de in ons wetboek van strafrecht genoemde hoofdstraffen. Dat betreft dan in de eerste plaats de gevangenisstraf. Let wel: **niet celstraf.** Het woord celstraf komt in ons strafwetboek niet voor. Wel bepaalde de strafwet nog tot 1951 dat gevangenisstraf van minder dan vijf jaar geheel en gevangenisstraf van langere duur de eerste vijf jaar in afzondering moest worden ondergaan, maar in genoemd jaar is dat stelsel gewijzigd en is de regel

geworden dat gevangenisstraf naar gelang van de persoonlijkheid van de veroordeelde in algehele of in beperkte gemeenschap wordt ondergaan, of in afzondering. De keuze hiertussen berust niet bij de rechter of het openbaar ministerie maar bij de administratie (directie gevangeniswezen). Ook de directie gevangeniswezen kan bepalen dat in bepaalde gevallen waarin dit voor de rust en orde of in het belang van de veroordeelde nodig is een veroordeelde in afzondering kan worden geplaatst.
Dit in 1951 tot stand gekomen en per 1 januari 1953 ingevoerde stelsel is vrijwel geheel ontleend aan de voorstellen van de commissie Fick, die in 1947 in opdracht van de minister van justitie een rapport uitbracht over „de verdere uitbouw van het gevangeniswezen". De commissie stelt daarin o.a. dat het vraagstuk van het gevangeniswezen grote actualiteit bezit omdat „tal van Nederlanders, aan wier oordeel alleszins waarde kan worden gehecht, tijdens de Duitse tyrannie korter of langer tijd hebben vertoefd in een of meer onzer gevangenissen en het plan hebben opgevat, zodra ons land weer bevrijd zou zijn, het pleit te voeren voor een krachtige modernisering van ons gevangeniswezen, waarvan zij de ernstige tekortkomingen zo duidelijk hadden gevoeld" (blz. 6). In een historische inleiding behandelt de commissie het vraagstuk „Cel of gemeenschap".
Aanvankelijk werd nl. de gevangenisstraf in gemeenschap ondergaan, maar men zag al spoedig in dat het bijeen brengen van lieden die zo verschillend waren verderfelijk werkte. In de aldus bestaande gemeenschap, waarin alle criminelen zonder enige selectie bij elkaar werden gezet, ontbrak nl. de voedingsbodem voor verbetering vrijwel geheel. Relatief onbedorven figuren werden door de slechtere elementen naar beneden getrokken.
Daartegen kwam de (begrijpelijke) reactie dat men de veroordeelden niet bij elkaar moest zetten. Zo ontstond het cellulaire stelsel waarbij elke veroordeelde apart in een cel werd geplaatst. Aan dit stelsel herinnert het woord „celstraf".
Maar ook al spoedig bleek dit cellulaire stelsel niet te voldoen. Hoofdbezwaar tegen cellulaire opsluiting is dat zij strijdt met de menselijke natuur en dat de opgeslotenen er egocentrisch en onmaatschappelijker door werden gemaakt. Daarom is cellulaire opsluiting allerminst geschikt de veroordeelde voor te bereiden tot terugkeer in de maatschappij.
Toch heeft dit cellulaire stelsel tot 1951 ons strafstelsel beheerst. De commissie Fick heeft dit stelsel de nek omgedraaid. Zij ging er van uit dat in beginsel de veroordeelden tot gevangenisstraf in gemeenschap behoren te leven omdat alleen op die wijze de mens als sociaal wezen kan blijven voortbestaan. Maar dan zullen de opgesloten ook goed geselecteerd moeten worden en zullen er dus vele gedifferentieerde gevangenissen moeten zijn, terwijl cellulaire opsluiting uitzondering zou moeten zijn.
Daarom kwam de commissie Fick met het voorstel dat in 1951 vrijwel ongewijzigd wet is geworden. De strafwet bepaalt thans in artikel 11 dat gevangenisstraf naar gelang van de persoonlijkheid van de veroordeelde in algehele

gemeenschap, of in beperkte gemeenschap wordt ondergaan of in afzondering. In feite is de afzondering (behalve voor de nacht) uitzondering.
Dit stelsel is op 1 januari 1953 ingevoerd. De journalisten en rechtbankverslaggevers die thans nog steeds voor het merendeel in bijna alle kranten en weekbladen schrijven dat „de officier van justitie zoveel maanden of zoveel jaar celstraf heeft geëist" en die in de koppen van hun verslagen laten drukken „dat X tot zoveel maanden of tot veel jaar celstraf is veroordeeld" lopen dus meer dan 25 jaar achter.
Dit is heel onzorgvuldig en voor het publiek verwarrend omdat verreweg de meeste mensen bij het woord „celstraf" denken aan opsluiting in een cel. Bovendien is het onzin omdat de officier van justitie een dergelijke eis niet **kan** stellen en de rechter een dergelijke straf niet **kan** opleggen. Het is de administratie die **na** de uitspraak vast stelt of de gevangenisstraf in algehele gemeenschap of in beperkte gemeenschap of in afzondering zal worden ondergaan; niet de officier van justitie stelt dit vast en ook niet de rechter. De administratie (directie gevangeniswezen) beslist daaromtrent op grond van rapporten die door een sociaal ambtenaar van het gevangeniswezen zijn opgemaakt of op grond van reclasserings- dan wel psychiatrische rapporten.
Voor alle zekerheid herhaal ik nog eens dat de algehele of beperkte gemeenschap niet geldt voor de nachtelijke uren. Gedurende de nacht verblijven de veroordeelden normaliter in een eigen cel. Die cel behoort volgens de commissie Fick een kamertje te zijn waar de gedetineerde zich waarlijk thuis kan gevoelen, behoorlijk geverfd, zonder volledig matglas, met opklapbed, tafel en stoel en behoorlijk sanitair. In de nieuwste gebouwen (Amsterdam en Maastricht) zijn die kamertjes inderdaad zo ingericht. In tal van oude gebouwen is ook wel reeds veel verbeterd maar het blijft daar dikwijls nog lapwerk.

Thans kom ik toe aan de beoordeling van de moderne gevangenisstraf. Wie mijn artikel „Afschaffing van de gevangenisstraf" in het Nederlands Juristenblad 1975, blz. 613-612, mocht hebben gelezen kan reeds weten, dat ik elke vrijheidsstraf hoogst ongewenst acht. Ik sta daarin volstrekt niet alleen. Zowel de regering als talloze schrijvers, in het bijzonder criminologen achten de vrijheidsstraf tegenwoordig zinloos. De regering wil dan ook de toepassing van de vrijheidsbeneming zoveel mogelijk beperken. Vandaar de jongste wetgeving (1973) betreffende de voorlopige hechtenis, waarbij opzettelijk de mogelijkheid van toepassing daarvan is ingeperkt. De bezwaren tegen opsluiting als straf zijn talrijk: Aan de opgeslotenen wordt alle persoonlijke verantwoordelijkheid ontnomen. De opsluiting als straf werkt depersonaliserend en infantiliserend. Geen vrijheid tot zelfstandige beslissingen, geen mogelijkheid tot eigen initiatief en ontplooiing. Bij het opdragen van werk wordt geen rekening gehouden, althans veel te weinig, met de individuele capaciteiten van de ingeslotene en met het werk dat hij na zijn vrijlating zal moeten gaan verrichten. De gedwongen sexuele onthouding leidt tot misgroei. Vandaar dat de bestaande band tussen gehuwden en verloofden dikwijls wordt verbroken (echtscheidingen).

De terugkeer in het maatschappelijk leven wordt bemoeilijkt door de stigmatisering („hij heeft gezeten"). De omgang met medegevangenen werkt veelal ten kwade, zelden ten goede. Doordat bij het vonnis een bepaalde strafduur wordt vastgesteld kan de rechter geen rekening houden met de uitwerking die de straf heeft tijdens het ondergaan daarvan. Tijdens de tenuitvoerlegging van het vonnis bestaan onvoldoende mogelijkheden met het resultaat van die uitvoering rekening te houden. De opsluiting wekt wrok en haat tegen de gemeenschap. Daarom werkt de vrijheidsstraf criminogeen (misdaad bevorderend). Bovendien kost de opsluiting een massa geld dat als weggegooid kan worden beschouwd.
Het m.i. belangrijkste bezwaar tegen de opsluiting als straf noemde ik nog niet. Het is daarin gelegen dat zekere mate van bewegingsvrijheid en van psychische vrijheid als onaantastbare rechtsgoederen worden ervaren. De tot opsluiting veroordeelde neemt het niet als een ding te worden opgesloten. Dit is een belangrijke medeoorzaak van relletjes en opstanden in gevangenissen.
Zeer uitvoerig is dit beschreven door Thomas Mott Osborne in „Gevangenis en samenleving", vertaald door I. Boll-Bouman en in 1922 met een inleiding van Mr. N. Muller te Amsterdam uitgegeven door de Maatschappij voor goede en goedkope lectuur.
Ik zal hier geen opsomming geven van de talloze schrijvers, die om een of meer van de door mij genoemde bezwaren de gevangenisstraf niet (niet meer) zinvol achten. Ik noem nog slechts Belinfante, die in dit tijdschrift een overdenking over de vrijheidsstraf schreef (herdrukt in het nummer van maart 1967), omdat de lezers van dit tijdschrift wellicht in het bezit zijn van dat nummer.
Nu is het wel waar dat in 1951 in artikel 26 van de Beginselenwet is vastgelegd dat de tenuitvoerlegging van de straf mede dienstbaar gemaakt moet worden aan de voorbereiding van de terugkeer der gedetineerden in de maatschappij (zoals hierboven is opgemerkt leefde deze gedachte reeds bij minister Modderman in 1880) maar m.i. is dergelijke voorbereiding onmogelijk zolang men de veroordeelden opgesloten houdt. Ook al heeft de directie gevangeniswezen de laatste 25 jaar veel gedaan om de aan de opsluiting verbonden nadelen te beperken (open gevangenissen, semi-open gevangenissen, weekendstraffen, weekendverlof) deze verbeteringen zijn nog op veel te kleine schaal verwezenlijkt en het beginsel van opsluiting heeft men nog niet principieel laten varen.
Ook van de door de commissie Fick bepleitte ruime differentiatie van gevangenissen is niet veel terecht gekomen. De commissie schreef daaromtrent: „Een goed gevangeniswezen behoort een rijke variëteit aan gestichten te vertonen, onderling zowel qua bouw, qua geaardheid der bevolking als qua regime uiteenlopend. Indien het gevangeniswezen geen verschillen in uitrusting en regime vertoonde en gekenmerkt werd door een grijze eenvormigheid, dan zou de executie in stede van gelijk geheel ongelijk zijn, omdat een uniform regime, gezien de verscheidenheid der gedetineerden, de een veel harder treft dan de ander. De eis om te komen tot een gedifferentieerd gevangeniswezen is dan ook een eis van rechtvaardigheid. Slechts een gedifferentieerd ge-

vangeniswezen is in staat met oordeel des onderscheids de onderling zo sterk uiteenlopende gevangenisbevolking op te nemen, de verschillende gevangenen individueel te behandelen en op deze wijze de straf in al haar facetten zo goed mogelijk tot haar recht te doen komen" (blz. 39).
Behalve de hierboven genoemde open gevangenissen, semi-open gevangenissen en de Corridor in Zeeland, worden in werkelijkheid alle tot gevangenisstraf veroordeelden verzameld in Veenhuizen, voor zover zij al niet de eerste maanden blijven doorbrengen in de huizen van bewaring.
Vrijwel alle schrijvers die de vrijheidsstraf niet zinvol achten, zeggen steeds weer dat zij niet weten wat er voor in de plaats zou moeten komen. In 1967 was ik zelf ook nog niet tot een oplossing gekomen.
Thans ben ik van mening dat er voor de eerste tientallen jaren slechts één oplossing is: afschaffing van de opsluiting als straf en invoering van de werkstraf. Deze gedachte is niet nieuw. In de brochure „De vrijheidsstraf" (uitgegeven in 1969 door de Wiardi Beckmanstichting) werd reeds voorgesteld voor lichtere feiten de burgerdienstplicht als afzonderlijke straf in ons strafwetboek op te nemen. In deze brochure vindt men waardevolle suggesties over de aard en inhoud van deze burgerdienstplicht. Zo wordt gesteld dat de opgelegde arbeid niet als straf herkenbaar mag zijn omdat anders het gevaar zou ontstaan dat de betrokken vorm van werk in de ogen van het publiek degradeert tot „boevenwerk". Men denkt bv. aan reiniging van openbare vervoermiddelen op uren dat deze buiten gebruik zijn, aan bediening van bruggen buiten de normale arbeidsuren, aan hulpdiensten in en ten behoeve van ziekenhuizen, aan het schoonhouden van picnick-plaatsen langs openbare wegen, aan hulpdiensten tijdens vacanties, enz. Ook noemde men het binnenhalen van de oogst buiten de normale arbeidstijden. Zelf denk ik aan het opruimen van bomen en hout na hevige stormen, aan hulpverlening bij overstromingen, aan sneeuwopruiming, etc. Ook aan werk in fabrieken en boerderijen kan worden gedacht.
Ten departemente van justitie is men momenteel bezig hier te lande naar Engels voorbeeld de „Community Service Order" voor te bereiden. De bedoeling van deze strafvorm is dat de delinquent veroordeeld kan worden gedurende een bepaald aantal uren zonder betailng te werken aan nuttige hulpverlening. Men zie ook het interimrapport „Dienstverlening" van de commissie alternatieve strafrechtelijke sancties uitgebracht in januari 1979.
Het spreekt vanzelf dat de vrijheidsstraf niet zo maar ineens uit ons strafstelsel kan verdwijnen.
Daarvoor is in de eerste plaats nodig dat men ten departemente van justitie overtuigd raakt van de noodzaak de vrijheidsstraf te doen verdwijnen, zoals ook de folterende straffen van vroeger, de lijfstraffen en de doodstraf zijn verdwenen. Men zal ten departemente daartoe kennis moeten nemen van **alle** in ons land verschenen literatuur betreffende de zinloosheid van de vrijheidsstraf en van de volstrekt onnodige kosten die de tenuitvoerlegging van de vrijheidsstraf meebrengt. Men zal ten departemente voorts onderzoek moeten instellen

betreffende vroeger reeds uitgevoerde werkstraffen (zie bv. de door mij in het Nederlands Juristenblad 1975, blz. 618 en 619 genoemde gevallen van het laten werken van veroordeelde vrouwen in wasserijen te Delft, van het laten werken van veroordeelden in de chocoladefabriek van Ringers te Alkmaar, van het laten verrichten van ontginningswerk bij de heidemaatschappij te Almelo).
Daarna zal de minister van justitie wel degelijke en uitvoerige, door verwijzing naar literatuur gestaafde, voorlichting moeten geven aan het parlement en aan het publiek. Daarbij zal ook gezegd moeten worden wat men zich voorstelt te gaan doen, nl.: zeer geleidelijk op zo uitgebreid mogelijke schaal nuttig werk laten verrichten door de veroordeelden ten behoeve van de gemeenschap, waarbij vol dagloon wordt uitgekeerd.
Het zal noodzakelijk zijn dat over alle tot werkstraf te veroordelen delinquenten een voorlichtingsrapport wordt uitgebracht door een team van deskundigen. Dit rapport zal de gegevens moeten bevatten op grond waarvan de rechter kan beoordelen of verplichte arbeid wenselijk is en zonder bezwaar opgelegd kan worden en, zo ja, wat voor soort arbeid. Het onderzoek zal door de deskundigen gezamenlijk kunnen plaats hebben op het bureau van een reclasseringsinstelling dan wel in de op te richten bureau's voor onderzoek en verplichte arbeid. Het spreekt van zelf dat de verschillende bureau's voor verplichte arbeid er volledig van op de hoogte moeten zijn welke mogelijkheden tot verplichte arbeid bestaan en welke wijzigingen in de mogelijkheden telkens optreden. Daartoe zal een landelijk bureau moeten worden gevormd waar alle landelijke mogelijkheden wat betreft aard en tijdsduur van dat werk worden geregistreerd en tevens van dag tot dag wordt bijgehouden hoeveel plaatsen telkens beschikbaar zijn en voor hoe lang. Anders zal het niet mogelijk zijn de rechter te adviseren. Dit bureau zal de plaats moeten gaan innemen van wat nu de Dienst van het gevangeniswezen heet.
Het zal velen aanspreken als eindelijk eens het zinloze en waardeloze doch kostbare zitten in de gevangenis wordt vervangen door voor de gemeenschap nuttige arbeid. Het zal in het bijzonder het publiek aanspreken wanneer een deel van het loon wordt aangewend tot vergoeding van schade door particulieren geleden (bv. tengevolge van diefstal). Ik kan er niet genoeg de nadruk op leggen dat voorlichting aan de volksvertegenwoordiging en aan het publiek gedurende lange tijd zal moeten worden gegeven en zeer intensief zal moeten zijn. Het publiek zal moeten gaan begrijpen dat werken beter is dan „zitten"; dat dit voor de gemeenschap minder kostbaar is en dat de criminaliteit ongetwijfeld kan verminderen wanneer men niet telkens weer verbitterde en wrokbelaten mensen de maatschappij instuurt, doch mensen die hebben leren werken en begrip hebben gekregen van de eigen verantwoordelijkheid.

Voor de hechtenisstraf geldt hetzelfde als voor de gevangenisstraf. Ook de hechtenisstraf zal moeten verdwijnen en vervangen moeten worden door verplichte arbeid.
De geldboete kan echter beschouwd worden als een gewenste vorm van

straffen mits zij wordt opgelegd naar draagkracht. In mijn opvatting spreekt het echter van zelf dat bij niet betaling van de opgelegde boete geen vervangende hechtenis mag worden opgelegd. Bij niet betaling zal verplichte arbeid moeten volgen. Bij belangrijke bedragen zal het verhaal op het vermogen mogelijk moeten blijven.

Behalve de drie genoemde hoofdstraffen kent ons wetboek nog de bijkomende straffen: ontzetting van bepaalde rechten, plaatsing in een rijkswerkinrichting, verbeurdverklaring van bepaalde goederen en openbaarmaking van de rechterlijke uitspraak.
Daar de straf van plaatsing in een rijkswerkinrichting praktisch in onbruik is geraakt en de regering tot afschaffing daarvan heeft besloten, kan de bespreking daarvan achterwege blijven.
Verbeurdverklaring van bepaalde goederen en openbaarmaking van de rechterlijke uitspraak zal in bepaalde gevallen zeer nuttig kunnen zijn, in het bijzonder wanneer strafbare feiten worden gepleegd door rechtspersonen (naamloze vennootschappen en dergelijke). Veroordeling van rechtspersonen was vroeger reeds volgens enkele bijzondere wetten mogelijk doch is voor het gehele strafrecht mogelijk geworden door het op 1 september 1976 in werking getreden nieuwe artikel 51 van het strafwetboek. Een moeilijkheid is hierbij dat steeds de rechter zal moeten beslissen in hoeverre van opzet of schuld bij een rechtspersoon sprake is.
Blijft over nog iets te zeggen over de bijkomende straf van ontzetting van bepaalde rechten. Deze straf is nader uitgewerkt in artikel 28 van het wetboek van strafrecht. De belangrijkste voorschriften zijn daarin dat de rechter aan de veroordeelde het bekleden van bepaalde ambten, het kiezen en de verkiesbaarheid bij krachtens wettelijk voorschrift uitgeschreven verkiezingen en de uitoefening van bepaalde beroepen kan verbieden. Een voorbeeld van dit laatste is te vinden in het vonnis van de rechtbank te Rotterdam van 17 oktober 1933, Nederlandse Jurisprudentie 1933, blz. 1506 waarbij een veroordeelde werd ontzet uit het beroep van zaakwaarnemer.

Opgemerkt moet nog worden dat de bijkomende straffen in de regel alleen kunnen worden opgelegd naast een hoofdstraf. Of het opleggen van bijkomende straffen een gewenste vorm van straffen is hangt er m.i. van af of de rechter deze bevoegdheid met beleid en voorzichtigheid hanteert. Zo kan het ontnemen van de rijbevoegdheid voor een aantal maanden aan een particuliere autorijder heel gezond zijn. Voor een beroepschauffeur kan het funest zijn.
Ik noemde als vorm van straffen nog niet het opleggen van een geheel of gedeeltelijk voorwaardelijke straf. Het opleggen van een voorwaardelijke straf schept de mogelijkheid dat de rechter aan de voorwaardelijke opschorting van een gedeelte van de straf of van de gehele straf bepaalde voorwaarden verbindt. Veelal bestaan die voorwaarden daarin dat de veroordeelde zich gedurende een proeftijd zal onderwerpen aan toezicht van een reclasseringsin-

stelling, van een psychiater of van een psycholoog. Houdt de veroordeelde zich niet aan de hem door de toezichthouder gegeven voorschriften dan kan de rechter de tenuitvoerlegging gelasten van de opgeschorte straf.

Bij de tenuitvoerlegging van de werkstraf rijst nog een belangrijke vraag. Wat te doen als de veroordeelde weigert te werken of wegloopt? In mijn artikel in het Juristenblad gaf ik reeds als antwoord dat ik wel de totale afschaffing van opsluiting als straf bepleit, maar dat er toch altijd delinquenten opgesloten zullen moeten worden vanwege hun gevaarlijkheid voor de gemeenschap. Volgens de huidige bepalingen in ons strafwetboek kan de rechter dan ook gelasten dat verminderd toerekeningsvatbaren ter beschikking van de regering kunnen worden gesteld ter verpleging. Voorwaarde is wel dat het „belang der openbare orde zulks bepaaldelijk vordert". Deze terbeschikkingstelling (meestal aangeduid met de letters T B R) wordt ondergaan in psychopatenasiels waarin de veroordeelden worden opgesloten. Ook al hebben zij binnen die inrichtingen soms vrij grote bewegingsvrijheid, zij blijven toch van hun vrijheid beroofd. Echter **niet als straf.** De wet noemt de terbeschikkingstelling dan ook geen straf maar maatregel.
In ieder geval bestaan er dus gesloten inrichtingen waarin delinquenten blijven opgesloten en daarin zullen delinquenten die werkstraf weigeren of weglopen kunnen worden opgenomen ter behandeling. Blijkt de veroordeelde inderdaad niet geschikt voor werkstraf dan zal het vonnis waarbij die straf werd opgelegd moeten worden herzien. Heeft de behandeling gunstig resultaat dan zal de opgelegde werkstraf moeten worden ondergaan.
Ik blijf er de nadruk op leggen dat afschaffing van de vrijheidsstraf noodzakelijk is. Trouwens in 1928 schreef dr. Van Mesdag reeds dat de associatie „misdaad-gevangenisstraf" moet worden verbroken. Hij was van mening dat eenmaal de gevangenisstraf zal worden beschouwd als een overblijfsel uit het grijs verleden. En de Fransman Paul Cornil zei op het Haagse penitiair congres van 1950 over de gevangenisstraf: „Il me paraît certain que, dans un avenir qui n'est pas très éloigné de nous, cette peine apparaîtra comme une méthode aussi primitive que les châtiments corporels des siècles passés". *)
Het publiek moet dit duidelijk te maken zijn. De voorbereiding voor het functioneren van de werkstraf zal moeilijk en langdurig zijn. De uitwerking van het stelsel eveneens. Maar het belangrijkste is dat het publiek leert inzien dat de vrijheidsstraf niet zinvol is en dat de werkstraf boven haar belangrijke voordelen biedt, zowel voor de maatschappij als voor de door strafbare feiten benadeelden.
Hier volgt nog een opmerking over een vorm van opsluiting die **evenmin** als de TBR een straf is, maar die we toch ook moeilijk kunnen missen. Hoezeer de opsluiting van verdachten niet alleen voor hen doch ook voor de maatschappij zeer nadelige gevolgen kan hebben.
Ik doel op de preventieve hechtenis, die toegepast kan worden op verdachten die nog niet veroordeeld zijn. Blijkens een mededeling in het laatst verschenen

nummer van Justitiële Verkenningen (nr. 10 van 1978) zijn in Nederland dagelijks ongeveer 3000 mensen gedetineerd. Ongeveer 1400 daarvan zijn preventief opgesloten in afwachting van hun berechting. Het is al jaren zo dat ongeveer de helft van de gedetineerden nog niet veroordeeld is. Dit is een wanverhouding. In het buitenland liggen de cijfers veel gunstiger.
Daarvoor zijn twee redenen aan te wijzen. In de eerste plaats worden m.i. nog steeds, niettegenstaande de in 1973 verscherpte voorschriften, veel te veel verdachten in preventieve hechtenis gesteld, dan wel in preventieve hechtenis gehouden. In de tweede plaats duurt de preventieve hechtenis veel te lang. Nu we weten hoe nadelig de opsluiting is voor mensen en dus ook voor de maatschappij, zal daarin verandering moeten worden gebracht.

Tot slot. Over het algemeen staan deskundigen nogal sceptisch tegenover de gedachte de gevangenisstraf af te schaffen. Dergelijk secpticisme heeft vroeger gedurende vele tientallen jaren, zo niet eeuwen ook bestaan tegenover afschaffing van foltering, lijfstraffen, pijnbank en de doodstraf.
Nu men tegenwoordig vrij algemeen inziet dat de gevangenisstraf niet zinvol is, ben ik er dan ook, evenals Cornil (zie boven) en anderen van overtuigd dat de afschaffing van de gevangenisstraf niet alleen onvermijdelijk maar ook zeer wenselijk is.

W. F. C. van Hattum

Ethikologische paradox van humanistisch welzijnswerk

Inleiding

Zowel in het maatschappelijk werk als in het vormingswerk is er onenigheid over de (on)mogelijkheid waardevrij te handelen.

Termen als kliëntgericht, non-direktief, zelfbeschikkingsrecht van de kliënt, grondhouding van de agoog, respekt voor het kliënt-systeem, zijn dan niet van de lucht. Velen menen door met dit alles „de kliënt in zijn waarde te laten", het waardevrije paradijs te hebben gerealiseerd en met hun eigen waarden buiten schot te blijven. Men werkt slechts „probleem-gericht" en streeft samen met het kliëntsysteem naar een „objektieve oplossing".

Ook in het vormingswerk zou er slechts één methode (moeten) bestaan, nl. „de objektieve" (van de kant van de vormingswerker) die het kliënt-systeem tot zelf-inzicht en zelfrijping brengt. Met dit alles gaat een toenemende technokratisering gepaard wat op zichzelf niet onjuist is, wel als men niet beseft dat iedere techniek en iedere methodiek uiteindelijk gehanteerd wordt in een formeel gezien nooit-waardevrije kontekst.[1])

Nivo's van ago(lo)gisch denken en handelen

Het lijkt mij dienstig deze warrige problematiek te analyseren met de inzichten verkregen uit de door wijlen prof. dr. T. T. ten Have [2]) (en op het terrein der opvoedkunde prof. dr. H. W. F. Stellwag [3]) ontwikkelde (ped)agologie.

In het kort gesteld maken zij onderscheid in drie nivo's van denken en handelen op het terrein van zowel het (bege)leiden van kinderen (pedagogie, pedagogiek, pedagologie) als het werken met volwassenen (andragogie, andragogiek, andragologie). De herkomst van deze termen is uit het Grieks: pais = kind en aner (2e naamval: andros) is volwassen man (sorry voor de Dolle Mina-beweging, die mijn sympatie heeft); agogos = (bege)leider. Voor beide soorten aktiviteiten is de overkoepelende terminologie: agogie, agogiek, agologie.

Wij kunnen nu onderscheiden:

1. Het werknivo, het (bege)leiden van opvoedelingen of mensen in probleemsituaties of van leden van een vormingsgroep: **agogie.**
2. **Agogiek:** Een geheel van al of niet empirisch getoetste psycho-sociale veranderings- of bestendigingstechnieken om een kliënt-systeem van uit de huidige naar een meer gewenste toestand te brengen of een bestaande toestand te handhaven volgens in laatste instantie de waarden en normen van de agoog. (Even wachten met kwaad worden.)

3. **Agologie:** De wetenschap met als hoofdtaken:
   A. Het in principe waardevrije onderzoek naar de effekten van agogieken en hun innerlijke konsistentie.
   B. De empirische ontwikkeling van nieuwe methodieken ten dienste van agogieken. (Waarbij die agogieken het meest bevoorrecht worden die op universiteiten, etc. de grootste aanhang hebben.)

Deze definities wijken enigszins af van die van Ten Have, speciaal het onder ad. B genoemde punt expliciteert de waardegebonden **keuzen van onderzoeksobjekt,** echter blijft de **researchtechniek** daarna in principe waardevrij en toetsbaar door andere wetenschappers van zo mogelijk andere levensovertuiging of politieke kleur. Dit betekent geen fundamentele afwijking van de intentie van Ten Have.[4]) In het kader van een tijdschriftartikel voert het te ver dit omstandig toe te lichten en de gehele waardenproblematiek en methodenstrijd samen te persen in luttele pagina's gaat ook niet.[5])
Wij kunnen een globaal onderscheid maken in agogieken (begeleidingssystemen dus) met het doel mensen vanuit een negatief ervaren situatie naar een meer „normale" toestand te brengen (dit kan zowel direktief als non-direktief), en agogieken om mensen van een „normale" naar een subjektief als meer optimaal beleefde situatie of toestand te brengen.
De eerste groep valt onder hulpverlening: maatschappelijk werk, inrichtingswerk, orthopedagogie(k), opbouwwerk in bizondere situaties; de tweede groep is het vormingswerk, pedagogie(k), opbouwwerk in nieuwe wijken (ter voorkoming van probleem-situaties).

Levensovertuigelijke agogieken
Hebben we in het voorgaande agogieken gerubriceerd in een hulpverleningsveld en een gebied van opvoeding, respektievelijk vormings- en ontwikkelingswerk (inklusief voorlichtingskundige [6]) aktiviteiten: derde wereld- en milieuwinkels: kosmopolitiek vormingswerk [7])), een even belangrijke indeling is die naar levensovertuigelijke draagvlak van een agogiek.
De **levensovertuiging** is de kern van een levensbeschouwing, of zoals Van Doorn zegt [8]): „. . . . wereldbeschouwing is de intellektuele neerslag van de geleefde overtuiging". Van der Ploeg geeft de volgende omschrijving: Bij levensovertuiging gaat het om laatste, nooit geheel rationeel te rechtvaardigen, onwijsbare en empirisch niet-konstateerbare beslissingen, waarbij ons gehele mens-zijn betrokken is.[9])
Daar waar de levensovertuiging, bij georganiseerde groepen gekodificeerd in een geloofsbelijdenis of in verenigingsstatuten (Humanistisch Verbond), geen expliciete uitspraken doet, is er alle ruimte voor levensbeschouwelijke speelruimte rondom de levensovertuiging. Hoewel ik als demokratisch socialist het graag anders zou zien, erken ik ook de konsistentie van de ene Christen die in tegenstelling tot de andere, mijn partijgenoot, zegt: „De naastenliefde wordt m.i. het beste gediend met een politieke beschouwing (deel van de levensbe-

schouwing!) die de gulden middenweg is tussen liberalisme en socialisme". Uiteraard ben ik het meer eens met die predikanten die menen (maar evenmin als ik geheel empirisch kunnen bewijzen) dat het demokratisch socialisme meer bevorderlijk is voor het menselijk geluk.
Echter op een aantal gebieden is het handelen zeer nauw verwant aan de levensovertuiging en is dus speelruimte niet mogelijk. Gewetensnood treedt op als een Rooms-Katholieke die haar levensovertuiging serieus neemt anti-konceptiva gebruikt. Het dagelijks spraakgebruik kent reeds jaren de onderscheiding in levensovertuigelijke agogieken: de protestants-Christelijke pedagogiek op scholen met de Bijbel, confuciaanse pedagogiek in oud-China, etc.
Een R.K.-andragoog (maatschappelijk werker) dient, wil hij konsekwent zijn, een echtpaar in „anti-conceptive nood" niet aan te praten [10]) „dat het best mag". Hij zal het echtpaar dienen te begeleiden in het leren leven met weinig lichamelijke liefde (alleen in de periode van onvruchtbaarheid minus een extra aantal dagen veiligheidsmarge).
Een humanistisch andragoog heeft zijn eigen, anderssoortige problemen. Aangezien het maatschappelijk werk op humanistische grondslag, zoals dat vroeger statutair omschreven was bij de Vereniging Humanitas, „vrij van leerstelligheid" [11]) diende op te treden, moest hij bereid zijn, indien daarom gevraagd werd, ook die vormen van communes die in een christelijke agogiek als zondig worden bestempeld, te begeleiden. Hoewel niet zondig in zijn ogen, is zo'n meervoudig huwelijk wel ingewikkeld (hoe meer hoofden, hoe meer zinnen) en de intensiteit van deze relaties maakt het werk niet gemakkelijk.

Humanistische agogieken

In het kader van dit artikel wil ik mij beperken tot humanistische agogieken op het terrein van psycho-sociale hulpverlening (maatschappelijk werk) en vorming. Een derde werkveld, de geestelijke verzorging in existentiële nood (vragen rond de zingeving van het leven, etc.) vindt de lezer in o.a. het nieuwste boek van prof. dr. J. P. van Praag en in een serie artikelen van C. H. Schonk.[12])
De voorlaatste versie van de statuten van de Nederlandse vereniging voor maatschappelijke dienstverlening en samenlevingsopbouw „Humanitas" (1972) stelt in art. 2: „De vereniging stelt zich ten doel het verrichten van maatschappelijke dienstverlening in de ruimste zin en het leveren van bijdragen tot opbouw van de samenleving. Zij staat daarbij open voor allen, die behoefte gevoelen aan een tegemoettreden vrij van leerstelligheid, waarbij in het bijzonder gedacht wordt aan buitenkerkelijken.
Drijfveren voor de aktiviteiten van de vereniging zijn beginselen van medemenselijkheid waartoe zij in de eerste plaats rekent het algemeen humanistisch beginsel van eerbiediging van de menselijke persoonlijkheid en de daaruit voortvloeiende erkenning van het recht op en de plicht tot zelfbestemming en zelfontplooiing voor ieder mens, zij het binnen de grenzen door het belang van de gemeenschap getrokken".
Hieruit blijkt dat ook deze ruimst denkende instelling van maatschappelijk

werk het zelfbeschikkingsrecht „binnen de grenzen door het belang van de gemeenschap getrokken" beperkt.
Aangezien Humanitas echter vrij van godsdienstige dogma's (maar niet vrij van humanistische premissen!) is, wordt bv. homofiele samenleving niet afgekeurd en een verzoek tot hulp bij huisvestingsnood wordt dus in die richting begeleid.

De (orthodox Christelijke) werker heeft volgens de Code van de Maatschappelijke werker [13]) het recht hulp te weigeren en dan te verwijzen naar een kollega die „ruimer" denkt. Men kan stellen dat mijn keus als humanistisch agoog om zo weinig mogelijk normerend te werken berust op de norm van het niet (althans zeer weinig) normeren. Over deze parodox heb ik als maatschappelijk werk adviseur destijds geschreven: [14]) „... Zo worden dus zelfs bij humanistische geestelijke raadslieden en dito maatschappelijk werkers de kliënten geholpen volgens de non-direktieve normen **van de humanisten.** Bij de gratie van dat waardensysteem bepalen de kliënten dan zelf of ze een abortus provocatus willen of als homofielen willen samenleven. Daartoe verlenen wij dan volgaarne medewerking volgens **ónze** beroepsethiek. In feite handelen we dus op een formeel niveau van agologische analyse net zoals onze R.K.- en gereformeerde kollega's van bv. de Gereformeerde Sociale Akademie in Zwolle die **weigeren** aan bovengenoemde zaken mee te werken op grond van **hún** ethiek. Dr. L. F. Jens zegt dan ook terecht dat „de laatste antwoorden slechts in de levensbeschouwing gevonden worden" (blz. 26). Ter voorkoming van misverstand: Het woord „volgaarne" betekent niet dat men juichend naar de abortuskliniek gaat, maar dat men met overtuiging een dergelijke, altijd trieste, hulpvraag zal begeleiden.

Bovenstaande analyse is een voorbeeld van een agologische analyse van verschil en overeenkomst tussen humanistische en (orthodox) christelijke agogieken. Waar dit een specifiek waardengebied betreft, kunnen we het evengoed een meta-ethische (ethikologische) analyse noemen van gevolgen van een humanistische resp. christelijke ethiek. (Net zoals de agologie de wetenschap is die agogieken bestudeert, is de ethikologie de wetenschap die ethieken bestudeert).
Uit dit alles is slechts één konklusie mogelijk: Waardenvrij (agologisch) is vast te stellen dat waardenvrij met kliëntensystemen werken (agogie) niet mogelijk is.

Nu zoveel buro's maatschappelijk werk van Humanitas gefuseerd zijn, met die van het R.K. Instituut van Maatschappelijk Werk, met Gereformeerde en Hervormde instellingen, ware het zindelijk tegenover de immers als mondig te benaderen kliënt, deze waardegebondenheid kort aan te geven, omdat zij weliswaar niet altijd maar soms (zeer) van belang is. Reeds in 1972 hebben een aantal Humanitas funktionarissen gepleit voor het ophangen van een bordje in

wachtkamers van maatschappelijk werk-buro's met de tekst: [14])

> Dit is een gezamenlijk buro van:
> Gereformeerd Maatsch. Werk
> Humanitas
> Kerkelijk Sociale Arbeid (Ned. Herv.)
> R.K. Instituut voor Maatsch. Werk.
> Desgewenst kunt u vragen om een begeleider van een bepaalde levensovertuiging.

Ik heb toen ook gewaarschuwd voor het tegelijk met het verzuilde badwater weggooien van het volwassen geworden agogisch kind: een volwassen agoog heeft nl. zijn technisch kunnen geïntegreerd in een mens- en maatschappijvisie, dus in zijn levensbeschouwing.
Ook in het **vormingswerk** is het niet mogelijk waardevrij te handelen. De kultureel werkers zijn wat dit betreft bepaald verder geprofessionaliseerd dan vele alleen naar technisch handelen kijkende maatschappelijk werkers. Wat dit betreft vormen gereformeerde instellingen een gunstige uitzondering met herkenbare identiteit. Terwijl in vele M.W.-buro's een aangerand meisje dat om abortus provocatus begeleiding vraagt maar moet afwachten of de dienstdoende agoog een R.K. à la bisschop Gijsen of premier van Agt is, dan wel een vrijzinnig protestant of humanist, stelt de Concept Beroepscode van de Bond van Kultureel Werkers in art. 13: „Voor de uitoefening van het kulturele werk is vereist dat de werker zijn visie op mens en samenleving kan en wil duidelijk maken met en tegenover zijn beroepsgenoten en de deelnemers aan het werk". En nogmaals in art. 28: „De kultureel werker is verplicht de deelnemers duidelijk te maken welke diensten hij hen kan en mag bieden binnen de doelstellingen van het kultureel-werkverband waartoe deze zich hebben gewend".[15])
Wat tenslotte het **humanistisch vormingswerk** betreft: zeer instruktief is het onderscheid dat Ten Have maakt in „Een humanistische zienswijze aangaande het vormingswerk, in het bijzonder de politieke vorming": [17])

a. **Inzicht** (kennis, begrip) dat in de wetenschapsbeoefening wordt nagestreefd, m.a.w. waar en waarschijnlijk inzicht met algemene geldigheid, of wel objektief geldig inzicht;
b. een persoonlijke **zienswijze,** die alleen beperkte geldigheid heeft, namelijk voor de betrokkenen en al degenen die dezelfde opvatting huldigen. Een noodzakelijke onderscheiding naar mijn mening, en ook gebruikelijk om datgene **waarnaar wordt gestreefd** in de wetenschapsbeoefening te kunnen onderscheiden van wat wordt aangetroffen in spekulatieve beschouwingen (vgl. de wetenschappelijke naast de spekulatieve filosofie).

En dan stelt hij: „De beïnvloeding waarvan in het vormingswerk sprake is, beoogt primair het gezichtsveld te verruimen in alle dimensies; het mag dus nimmer uit zijn op een **beperking** van mogelijkheden in denken en doen (door bijvoorbeeld welbewust relevante informatie achter te houden), of op een be-

heersing van de besluitvorming, c.q. een beïnvloeding in een bepaalde richting door opzettelijk eenzijdige voorlichting. Idealiter en naar intentie wordt in vormingswerk steeds alle relevante materiaal inzake het onderwerp dat aan de orde is, ter tafel gebracht en aan de betrokkenen ter beschikking gesteld; met behulp daarvan dienen zij zelf te kiezen en te keuren, en tot meningsbesluiten wilsvorming te komen".

In een brief die een opbouwende kritische lezer aan prof. Ten Have heeft geschreven, blijkt dat de humanistische paradoxale doktrine om niet te indoktrineren weer verwarring oproept. Met toestemming van de schrijver, J. A. G. Sterk, door Mevrouw de weduwe Ten Have-van der Werff naar mij verwezen (Sterk was onkundig van het overlijden van Ten Have), citeer ik hier een stukje uit zijn scherpzinnige brief: „U beweert menigmaal dat Uw omschrijving van de begrippen 'vormingswerk' en 'vorming' gebaseerd is op een ideologie ofwel een persoonlijke zienswijze, blz. 412 (in hok): 'De kern van deze beschouwingen wordt gevormd door mijn zienswijze aangaande het vormingswerk, . . . blz. 418: 'Over mijn ideologie inzake het vormingswerk . . .' Kortom U beweert op basis van Uw eigen zienswijze ('een humanistische zienswijze'), dat een vormingswerker in zijn werk terughoudend dient te zijn m.b.t. zijn eigen zienswijze. En nu de vraag.

1. Bevat deze laatste bewering geen innerlijke tegenspraak?
2. In hoeverre mag de eigen zienswijze (ideologie) van de vormingswerker wel een rol spelen in zijn vormingswerk?
3. En als de vormingswerker dan terughoudend dient te zijn m.b.t. zijn eigen zienswijze (= meestal van de instelling waar hij werkt) wat is dan het bestaansrecht van christelijk of marxistisch or humanistisch etc. vormingswerk?" [18])

Na alle beschouwingen hierover hoop ik dat het duidelijk is dat:

1. er inderdaad sprake is van een paradox: het humanistisch vormingswerk gaat uit van de zienswijze, dat afgezien van déze éne vormingswijze, men alle andere zienswijzen niet moet inbrengen, behoudens misschien een enkele keer, maar dan nadrukkelijk als zodanig (dus hypothetisch) gepresenteerd.
2. Op agogisch nivo bekeken brengt de humanistisch vormingswerker volgens de humanistische agogiek werkend dus geen zienswijzen in. Op agologisch nivo geanaliseerd blijkt dat deze werkwijze op één zienswijze berust: de doktrine om nooit te indoktrineren, de zienswijze dus om geen zienswijzen in te brengen! Dat humanistische agogiek hiermee, afgezien van deze ene waarde van niet-indoktrineren, waadevrij is geworden, wordt overigens niet gepretendeerd. Over humanistisch raadswerk bv. schrijft Van Praag: „Hier wordt dikwijls de vraag opgeworpen in hoeverre de raadsman directief dan wel non-directief te werk moet of kan gaan. Zijn invloed moet in elk geval niet onderschat worden. Hij schept kaders, en oefent invloed uit, ook zonder dat hij zich dat zelf bewust is. Sommigen menen, dat het mogelijk, en ook wenselijk, is, slechts 'spiegelend' te werk

te gaan, zoals dat heet. Dat wil zeggen dat de begeleider alleen terugkaatst, wat de ander uitstraalt, zij het misschien in een wat meer geconcentreerde vorm. Maar een volstrekt neutrale spiegeling is even onmogelijk als een volstrekt waardevrije wetenschap. Protocollen laten zien, dat er altijd suggesties insluipen. Dat is ook niet erg, als de begeleider zich daarvan bewust is. Maar juist de illusie, dat men volstrekt neutraal bezig is, brengt allerlei oncontroleerbare eenzijdigheden mee, die het resultaat zeker zullen beïnvloeden. Alleen, niemand weet dan hoe. Nu is de beïnvloeding op zichzelf niet verwerpelijk: overal waar twee mensen samen zijn, beïnvloeden zij elkaar; en men komt juist tot de begeleider, omdat men hulp, dat is in zekere zin beïnvloeding, van hem verwacht. Maar van welke aard mag die invloed zijn? Humanistische begeleiding is in zoverre non-directief, dat de raadsman zich er als regel wel voor wachten zal pasklare oplossingen voor welke moeilijkheden dan ook aan te bieden. Daarvoor moet de eerbiediging van de ander in zijn eigen aard en vrijheid, en het vertrouwen in zijn mogelijkheden en zijn creativiteit borg staan. Maar dat neemt niet weg, dat iedere raadsman — ieder mens trouwens — een referentiekader heeft, waarin hij de uitingen van de ander een plaats geeft. Men zou mededelingen niet eens kunnen verwerken, als dat niet het geval was''.[12]) (blz. 226, 227).

3. Het bestaansrecht van de termen christelijk, marxistisch en humanistisch vormingswerk bestaat ideaaltypisch (d.w.z. zwart-wit) gesteld hierin dat de twee eersten van gesloten, als min (vrijzinnigen, neo-marxisten) of meer (orthodoxen) waar veronderstelde mens- c.q. maatschappijbeelden uitgaan. Het eindprodukt van een goede vorming in dogmatisch christelijke of orthodox marxistische zin is een christen, resp. marxist, terwijl het eindprodukt van humanistische vorming iemand is die nagedacht heeft op basis van zo objektief mogelijke informatie en redelijke discussie over (on)geloof, politiek en maatschappij en vervolgens een bewuste keus doet, bv. door Boeddhist of Lutheraan te worden of misschien lid van het agnostisch Humanistisch Verbond. Het Humanistisch Verbond is agnostisch omdat het geen uitspraak doet over het wel of niet bestaan van God of een hiernamaals. Van Praag: „Humanisme is een levensovertuiging, gekenmerkt door het pogen leven en wereld te verstaan en er in te handelen met een uitsluitend beroep op menselijke vermogens en gericht op ieders zelfbestemming in een gezamenlijk menszijn'' (12, blz. 78). Het H.V. heeft grofweg drie stromingen: 1e: atheïstisch humanisten die het gevoel hebben dat er geen bovennatuurlijke krachten zijn maar zich er rekenschap van geven dat dit niet wetenschappelijk bewezen is, 2e. agnosten in engere zin die deze vraag onbeantwoord laten, 3e. religieus humanisten. Hoe voorzichtig men is blijkt uit Van Praag's uitspraak: „Vandaar dat 'uitsluitend beroep op menselijke vermogens', wat theoretisch overigens niets zegt over wat zich in en door die vermogens openbaart. Zij zouden van Godswege gegeven kunnen zijn en God zelf zou zich daarin kunnen openbaren; . . .'' Het H.V. werkt dan ook

samen met zowel de atheïstische vrijdenkersbeweging als met de religieus humanisten van de Vrije Gemeente.
Terug naar orthodox versus ondogmatisch vormingswerk.
Daartussen zijn er allerlei varianten denkbaar, bv. van het Hervormd vormingswerk en modern R.K.-gesprekgroepen, waarin men de ontmoeting met de anders-gelovige niet meer schuwt. (Als humanistisch geestelijk raadsman heb ik zelfs een keer op de kansel van een gereformeerde kerk een bezinningstoespraak mogen houden, welluidend afgesloten door het orkest van het Leger des Heils!). Ook zijn er zowel kerkelijke als humanistische vormingsgroepen die starten met deelnemers van éénzelfde overtuiging. Ten Have zou hier waarschijnlijk liever de term scholing gebruiken: een aantal gelijkgezinden wordt verder geschoold (vergelijk kaderscholing).

Tenslotte: Ik vrees nog steeds dat we moeten oppassen om in onze ijver tot ontzuiling niet te komen tot de vorming van één zuil: de overheidszuil. Overheidswelzijnswerk is een gevaarlijke aanpassing aan de definities van welzijn van de zittende overheid.[19])

H. T. Sie Dhian Ho

P.S. Mij past een dankwoord aan prof. dr. J. P. van Praag voor het voorrecht een privatissimum te mogen volgen en aan de eerste humanistische beroepsopbouwwerker C. J. van der Hulle, tevens geestelijk raadsman Rijnmond, die mijn eerste praktijk in de humanistische geestelijke verzorging begeleidde.

Notenverwijzing

1. M. W. Verduyn: **Geestelijk leven,** Structuren-organisaties. De auteur geeft in het kaderblad „Fase" van de Moderne Jeugdraad (Minahassastraat 1, Amsterdam), waarvan het 5e nummer van de jaargang 1968 geheel aan zijn bijdrage is gewijd, een diep borende analyse van de levensovertuigelijke problematiek bij samenwerking tussen levensovertuigelijke agogische instellingen. Ook hij signaleerde 10 jaar geleden reeds de beruchte rationalisering van de middelen zonder bezinning op de zin van de doelen: „. . . ontwikkelde visie houdt in dat aan elk agogisch handelen in meerdere of mindere mate wereldbeschouwelijk denken ten grondslag ligt of zou behoren te liggen, wil dit handelen niet ontaarden in handelen om wille van het handelen, in plaats van om wille van de mens" (pag. 28).
2. T. T. ten Have: **Andragologie in blauwdruk.** Groningen, 1973. T. T. ten Have: Andragogie, een terreinverkenning. Groningen, 1973.

3. Aangehaald door B. van Gent in: **Andragologie en andragogiek.** Blz. 77 van de verzamelbundel Andragologie onder redaktie van B. van Gent en T. T. ten Have, Alphen aan den Rijn, 1972.
4. In de periode waarin prof. Ten Have mijn proefschrift begeleidde, heb ik deze problematiek uitvoerig met hem doorgesproken.
5. Zie o.a. T. de Boer en A. J. F. Köbben: **Waarden en wetenschap.** Bilthoven, 1974. B. C. van Houten: **Tussen aanpassing en kritiek.** Deventer, 1970.
6. B. van Gent: **Andragologie en voorlichting.** Meppel, 1973.
7. Zie bv. A. Keune: **Een kosmopolitieke basisgroep in wording.** Sjaloom, Odijk, 1970.
8. W. van Dooren: **De vrijheid van de filosofie en de gebondenheid van de filosoof.** Oratie 19 okt. 1966, Delft.
9. J. G. van der Ploeg: **Geestelijke stromingen in Nederland,** pag. 9. Den Haag, 1966.
10. Het rond uitkomen van een hulpverlener voor eigen subjektieve opvatting lijkt mij, afhankelijk van de situatie, niet onjuist. Laakbaar vind ik de manipulatie in eigen richting zonder dat de kliënt er erg in heeft. Overigens kan dit laatste met de beste bedoelingen geschieden. Zie hierover o.a. L. F. Jens: **Beroepsethiek en code van de maatschappelijk werker.** Arnhem, 1967. R. Plant: **Social and moral theory in casework.** London, 1970. Commissie onderzoek maatschappelijk werk: **De beroepsrol van de maatschappelijk werker: Problemen met betrekking tot waarden en normen.** Den Haag, 1964. J. Hageman-Smit: **De cliënt en zijn hulpverlener, een paar apart.** Alphen a.d. Rijn, 1976.
11. Bedoeld worden uiteraard godsdienstige leerstellingen.
12. J. P. van Praag: **Grondslagen van humanisme.** Meppel, 1977. C. H. Schonk: **Identiteit en noodzaak van geestelijke verzorging.** Utrecht, 1976. Verkrijgbaar bij Centraal Buro Humanistisch Verbond, Oude Gracht 152 (overdruk van een serie artikelen uit Humanist).
13. Verkrijgbaar bij de Ned. Vereniging v. Maatschappelijk Werkers, Witte Vrouwensingel 31, Utrecht. Ook in het boek van Jens (zie 9).
14. H. T. Sie Dhian Ho: **Leefbaarheid in een prostitutiewijk.** 2e druk. Amsterdam, 1975. Verkrijgbaar bij Centraal Buro Humanitas, J. W. Brouwersstraat 16, Amsterdam.
15. J. van Huuksloot en H. T. Sie Dhian Ho: **Samenwerken? Graag! Tot elke prijs? Liever niet!** In: In de branding. Oktober 1971. Humanitas Rotterdam, Heemraadssingel 170.
16. Concept Beroepscode B.K.W. maart 1972. N.C.V.O., Amersfoort.
17. T. T. ten Have: **Een humanistische zienswijze aangaande het vormingswerk, in het bijzonder de politieke vorming.** Verdeeld over 2 artikelen in Vorming, jaargang 1973. Uitgave Wolters-Noordhoff, Groningen.
18. J. A. G. Sterk. Brief aan prof. dr. T. T. ten Have d.d. 2 juli 1976. Brief aan H. T. Sie Dhian Ho d.d. 13 juli 1977.
19. H. T. Sie Dhian Ho. **Verzuiling, democratie — staatsalmacht.** In: Van Mens tot Mens. Ledenorgaan van Ver. Humanitas, J. W. Brouwersstraat 16, Amsterdam. 3e kwartaal, 20e jaargang 1972.

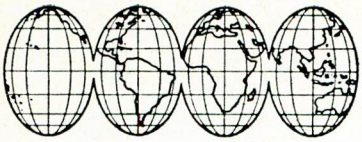

Actualiteiten

Onder de titel **„Dialog zwischen Staat und Kirche in Polen"** schreef K. Hartman in „Oosteuropa" (okt. '78) een artikel over de verhouding staat-kerk in Polen. De positie van de Katholieke Kerk in Polen kan misschien het beste worden gekenschetst als die van bemiddelaar tussen de bevolking en communistische machtshebbers. Enerzijds tracht de kerk al sinds de jaren vijftig door gesprekken op hoog niveau de dialoog met de regering in stand te houden, anderzijds spaart ze diezelfde regering haar kritiek niet waar haar belangen of die van de bevolking naar haar oordeel worden geschaad. Het laatste van de gesprekken die kardinaal Wyszynski met Poolse regeringsleiders voerde vond in oktober 1977 plaats, met eerste-secretaris Gierek; voordien waren er gesprekken geweest met minister-president Piotr Jaroszewicz in 1971 en met Gomulka in 1956. In al deze gevallen ging het de kerk erom een zekere verstandhouding met het regime te scheppen waardoor zij indien nodig voor de bevolking kon interveniëren. Van haar kant kon de staat aan de dialoog met de kerk een zekere steun ontlenen.

Deze dialoog verhindert de kerkelijke leiders in Polen intussen niet zich bij tijd en wijle zeer kritisch op te stellen. In september 1977 oefenden de Poolse bisschoppen in een herderlijk schrijven zware kritiek uit op het mediabeleid van de Poolse overheid, dat de kerk de toegang tot de massamedia ontzegt en dat zij brandmerkten als een werktuig van de totale dictatuur tot uitoefening van culturele dwang, de verspreiding van leugens en de rechtvaardiging van schendingen van de mensenrechten. Begin oktober van dat jaar werd in een ander herderlijk schrijven de economische politiek van de regering gehekeld en werden de gelovigen opgeroepen zich te verzetten tegen een cultuurpolitiek die met het christelijke verleden van de Poolse natie zou willen breken.

Typerend voor de verhoudingen in Polen is dat zulke kritiek hier veel minder opzien baart dan in het Westen en dat de communistische partij een confrontatie zoveel mogelijk uit de weg gaat. Van haar kant doet de kerk haar best om er voor te zorgen dat zij niet met actief verzet tegen het regime kan worden geïdentificeerd.

In de moeilijke binnenlands-politieke omstandigheden waarin Polen in 1977 verkeerde — de miserabele economische toestand, de ontevredenheid van de bevolking, de burgerrechtenbeweging — moest Gierek er wel veel aan gelegen zijn zich van de steun van de kerk en van de in Polen bijzonder populaire kardinaal Wyszynski te verzekeren. Gierek had echter nog een belang bij het

gesprek, nl. het feit dat kardinaal Wyszynski en hij enige weken later kort na elkaar door Paus Paulus VI zouden worden ontvangen. Gierek streeft een normalisering van de verhouding tussen de Poolse staat en het Vaticaan, dus het aanknopen van diplomatieke betrekkingen met de Heilige Stoel na, maar het Poolse episcopaat stelt daarvoor als voorwaarde dat de Katholieke Kerk in Polen betere ontplooiingsmogelijkheden en meer ruimte voor haar arbeid krijgt. In het gesprek dat Gierek begin december 1977 met de paus had werd dit door de laatste nog eens beklemtoond. Toch was de ontvangst bij de paus voor Gierek en zijn partij een succes. Hij zowel als kardinaal Wyszynski ontving van het Vaticaan aanmoediging de dialoog voort te zetten.
In een preek op 8 januari 1978 zette kardinaal Wyszynski heel precies uiteen hoe en onder welke voorwaarden hij zich een nauwere samenwerking tussen kerk en staat op bepaalde terreinen voorstelde. De kerk zou vooral verbetering willen brengen in de arbeidsmoraal van de Poolse bevolking en in haar principieel negatieve verhouding tot de staat en haar organen, en zou ook het wijdverspreide alcoholisme willen bestrijden. Daarvoor verlangde hij echter meer vrijheid voor de kerk en het weer in het leven roepen van vroegere katholieke organisaties. Tevens verlangde de kardinaal een „authentieke" katholieke pers via welke de kerk met de bevolking in contact zou kunnen treden. Het lijdt geen twijfel of dit en de activering van het religieuze leven die de kerk als voorwaarde voor haar bemiddelaarsrol stelt, moet voor de Poolse communistische partij een hoge prijs zijn. De opvoeding van de bevolking en met name van de jeugd, die de Poolse bisschoppen nog eens in een herderlijk schrijven van mei 1978 voor de kerk opeisten, geldt immers als een taak van de partij zelf. Hoewel de kerk nadrukkelijk geen aanspraak op politieke macht maakt, vormt zij natuurlijk een belangrijke politieke factor en een grotere vrijheid zou het gewicht daarvan alleen maar doen toenemen.
Het ligt daarom voor de hand dat de staat het gesprek met de Poolse kerk slechts zolang zal voortzetten en zolang concessies zal blijven doen als dat in haar eigen belang is. Het regime hoopt dat de tijd in zijn voordeel werkt en dat het door de kerk zoveel mogelijk te isoleren, zelf zijn greep op jeugd en bevolking zal kunnen verstevigen.

Integralisme in de rooms-katholieke kerk

In dit verband wijzen wij ook op een uiteenzetting van Kolakowski, weergegeven in de Neue Zürcher Zeitung (27 jan.).
Naar aanleiding van het nieuwe pontificaat zijn in het decembernummer van het te Parijs verschijnende tijdschrift Kultura verscheidene bijdragen van Oosteuropeanen opgenomen. Onder hen die van de in het Westen levende Poolse wijsgeer Leszek Kolakowski, onder de titel „Gunstige profetieën en vrome wensen van een leek aan de drempel van het nieuwe pontificaat over het vraagstuk van de eeuwige aangelegenheid van de keizerlijke en goddelijke rechten".
Evenals de meeste Polen is ook Kolakowski blij met een Pontifex Polonus,

maar dan niet zozeer omdat deze paus uit Krakau komt, als veeleer, omdat deze paus zijn missie voortaan in een politiek vijandige doch maatschappelijk vriendelijke omgeving heeft vervuld, en dat hij de confrontatie tussen de kerk en het communistisch machtsbestel zeer goed kent. Dat is zo mogelijk beslissend voor een nieuwe interpretatie in de strijd tussen „integralisme" en „progressisme" in het christendom.

Kolakowski gaat ervan uit dat het weliswaar niet tot de taak van de kerk behoort, voorschriften over goede politieke systemen of grondwetten te formuleren, doch dat morele richtlijnen of verboden ook als sociale denkbeelden en standpunten moeten worden begrepen. Dientengevolge wordt, aldus Kolakowski, een wezenlijk deel van het kerkelijk „inwerken" aan regels onderworpen die overeenkomst tonen met de regels waaraan wereldlijke regeringen zijn onderworpen. Vanuit dit standpunt onderzoekt hij de tegenstelling tussen twee extreme neigingen in het christendom, namelijk de integralistische en de progressieve tendenties.

Volgens de schr. is het katholieke integralisme niets anders dan een uit de tijd zijnde voortzetting van die situaties, waarin de kerk in het liberalisme de voornaamste vijand zag. Het progressisme daarentegen betekent het afzien van de autonomie van het geloof en de kerk. Wanneer de integralisten bereid zijn, zich ook te verbinden met zulke politieke krachten die in de naam van eigen belangen de kerk voorrechten verlenen, dan is het progressisme in staat zich met al díe krachten te verbinden welke fundamenteel het egalitarisme vertegenwoordigen.

Uit het oogpunt van de christelijke traditie gezien heeft men volgens Kolakowski in beide gevallen te maken met een uitwissing van de grenzen tussen „sacrum" en „profanum".

Kras treedt deze tegenstelling aan het licht bij de confrontatie van christendom en communisme. Voor traditionalisten, die de wereld beschouwen met categorieën die uit de shockwerking van de Franse Revolutie stammen, is het fundamentele kwaad van het communisme zijn atheïsme. Dat evenwel leidt op een dwaalspoor: de despotie en de godsdienstvervolging van het communisme zijn niet het gevolg van het feit dat die ideologie zich atheïstisch verklaart, doch omdat zij totalitair is. En ongeacht zijn ideologisch kleed is het totalitarisme het voornaamste gevaar, niet alleen van de cultuur maar ook van de christelijke fundamentele waarden. Heel duidelijk is het in de landen die onder het sowjet-juk zuchten, want daar heeft de communistische idee geen enkele eigen potientie meer, doch vormt zij alleen maar de legitimering van het geweld.

Dientengevolge verzwakt het kerkelijk integralisme het effect anti-totalitaire verzet. Dat verzet kan slechts succes hebben, indien dat uitgaat van het niet-afneembare recht van de individu op vrije keuze van eigen geestelijke levensvorm. Scheiding van kerk en staat dus.

Volgens Kolakowski kunnen communistische staten ook niet als wereldlijk gelden. En ook dat is niet het gevolg van hun doctrinaire atheïsme, maar van

hun heerschappijvorm, welke alle intermenselijke relaties wil beheersen.
Dezelfde zwakten ziet men ook in de militaire dictaturen en andere despotieën in de Derde Wereld. Dáár toont het **integralisme** zich geneigd, samen te werken met de machtigen om aldus voorrechten te kunnen veroveren. In diezelfde situatie is het **progressisme** bereid zich te identificeren met de communistische oppositie.
Beide houdingen zijn zowel voor de democratie als voor de fundamentele christelijke waarden noodlottig. Allianties met communisten in tijd van verzetsstrijd leiden steeds tot katastrofen na de victorie van het communistische systeem. In progressistische kringen wordt evenwel maar weinig geschreven over het lot van de christelijke bondgenoot van de communisten in Vietnam. Die bondgenoot zit nu in een concentratiekamp.
Het lot van het christendom is zeer nauw verbonden met de verdediging van de representatieve democratie. Overigens wordt de kerk bedreigd door een inwendig uitdrogingsproces, met name wanneer de politieke ethiek wordt gereduceerd. En tenslotte toont Kolakowski zich sceptisch over de „versnelde liquidatie van de overgeleverde instrumenten van de liturgische communicatie". Volgens hem moet de kilheid van de moderne kerkinterieurs vele katholieken deprimeren.

Renaissance van de islam?
In de „Neue Zürcher Zeitung" (5 nov.) schreef A. Hottinger een artikel over de islam-traditie.
In crisissituaties komt de islamitische component in het leven van de islamvolken duidelijker naar voren. Dit is vanzelfsprekend, want hoezeer bepaalde bovenlagen dan ook door Europa, Amerika en zelfs de Sowjet-Unie beïnvloed zijn (i.c. geseculariseerd), tóch blijft nog immer de islam-traditie als religie, levenswijze, ideaal, als maatstaf van goed of slecht, juist of onjuist, de eigenlijke voedingsbodem van deze volken. Dat geldt ook voor de afzonderlijke moslim, als hij in persoonlijke tragedies is verzeild geraakt. In de christelijke wereld treft men dat ook aan, maar in de moslimwereld gebeurt dit zó vaak dat men bijna van een „wet" kan spreken.
In Egypte was een teruggrijpen op de religie kort na de Zesdaagse Oorlog (1967) duidelijk te zien. Het aantal biddenden bij godsdienstoefeningen nam steeds meer toe, zelfs op de pleinen voor de moskees. De koptische christenen werden ook door de golf geraakt. Wonderlijke visioenen werden in het oude Kaïro boven de daken der koptische kathedralen waargenomen (overigens niet door de hiërarchie als zodanig erkend). Politici als Sadat voelden de stemming goed aan en maakten deze tot instrument van hun politiek: zo stelde Sadat toen, dat een Egyptische maatschappij diende te rusten op „geloof en wetenschap".
De activistengroepen, die in zo'n situatie gemakkelijk ontstaan en publiciteit krijgen, zijn daarbij eerder de vreemdgevormde topjes van de ijsberg, gevormd door de „gewone" gelovigen.

In Tunesië ziet men eveneens de herbezinning op de islam als gevolg van crises in staat en maatschappij. De verstijving van de Staatspartij en van het regime van Bourguiba leidde tot bloei van verenigingen die de Koran bestuderen, wat ook politieke betekenis heeft (strijd tussen activistisch ingestelde moslimstudenten en meer marxistisch gerichte studenten).
In Turkije ligt het weer iets anders: daar bestond een soort van inhaalvraag naar publieke manifestaties van de islam, die teruggaat op Atatürks politiek. Deze had de islam als weinig vooruitstrevende kracht bestreden. Toen na 1945 partijenvrijheid en verkiezingen opkwamen, ontdekten de Democratische en later de Gerechtigheidspartij dat men door het doen van beloften, door moskeebouw en godsdienstonderwijs, enz. stemmen kon trekken. Later is de Gerechtigheidspartij ten deze voorbijgestreefd door de Islamitische Heilspartij (prof. Erbakan), en dat viel samen met de crisis in de Turkse Staat (de militaire interventies van 1960 en 1971).
In Pakistan vallen crisis van Staat en van religie alleen daarom al samen, omdat de religie de eigenlijke wettige grond is voor het bestaan van deze Staat. Het is slechts logisch te noemen dat vrome moslims in dat land de afsplitsing van Bangladesh als aanleiding nemen voor de verklaring dat het voor het overblijvende Pakistan nu de hoogste tijd is, de eed van de stichters van deze Staat ernstig te nemen: „Nizam-i-Mustafa" (de Orde van de Profeet).
Van de Iraanse islam had men jaren niets gehoord, totdat zij plotseling opkwam als voornaamste instrument dat de ontevreden bevolking in staat stelde de radicale afwijzing van de bestaande toestanden onder woorden te brengen. Alle verschillen van land tot land ten spijt is wel duidelijk dat de islambeweging steeds weer als toevluchtsoord heeft gediend. Toevlucht waarvoor? Verzet waartegen? In wezen betreft dat „modernisering", „verwestelijking", „ontwikkeling", „industrialisatie", „nationalisatie", „socialisatie" en „rationalisatie". Weliswaar wordt modernisering nagestreefd en gewenst, maar dan moet die ook succes hebben. Zo niet, dan geeft men al spoedig aan „uitbuiters" de schuld — dat gebeurt al zo'n 170 jaren. Die „uitbuiters" komen dan vooral uit Europa en Amerika (al begint men in te zien dat die verderfelijke invloed ook wel uit het „oostelijke" Rusland komt). Men zet er zich tegen af en wil zich afsluiten.
Maar modernisering is noodzakelijk en ook niet tegen te houden. Wie zich niet in dat proces voegt, wordt de slaaf der machtigen. Aanschouwelijk onderwijs kreeg men al van een Napoleon (in Egypte), een Lord Wellesley (in India), en de lessen gingen door, tot in de Zesdaagse Oorlog. De moslims wéten het, maar houden toch taai vast aan de tradities. Het is een dialectisch proces, dat dus zeker niet rechtlijnig verloopt. De innerlijke gespletenheid zal zo lang voortduren totdat er een productieve verbinding is gelegd tussen islamtraditie en westerse vooruitgangsethos, àls het daarvan ooit komt.

De computerstaat in Engeland
Een ander actueel onderwerp is de privacy in de computersamenleving. In de

Frankfurter Allgemeine Zeitung (21 dec.) schreef U. Grudinski over de maatregelen op dit gebied in Engeland.
In het land waar George Orwell zijn „1984" schreef, ziet men, sneller dan verwacht, het tijdperk van een beknot privéleven naderbij komen. Een onderzoekcommissie heeft hierover een lijvig rapport samengesteld; hierin is te lezen dat Engeland reeds ver op weg is naar een situatie waarin, met behulp van de elektronica, privé-informatie ter beschikking komt. Het gevaar bestaat dat zodoende niet alleen de privacy, maar ook de vrijheid van het individu in het gedrang komt. Waarschuwingen naar aanleiding van Orwells in 1949 nog futuristische voorstellingen van een door de technologie geperfectioneerde dictatuur, komen vlak nadat een analyse van Orwells visie door de Amerikaan Goodman reeds opzien had gebaard. Volgens Goodman zijn al 100 van de 137 prognoses van Orwell uitgekomen, van bewustzijnsverruimende middelen tot databanken die persoonsgegevens op tape zetten.
Een Britse onderzoekcommissie onder leiding van Sir Norman Lindop ziet Orwelliaanse consequenties als het komt tot een coördinatie van dergelijke persoonsgegevens. Ernstige inbreuk op de privacy dreigt immers als derden met behulp van een betrekkelijk eenvoudig computertje de meest intieme gegevens van anderen uit de databank kunnen halen. Dergelijke „aftapsystemen" kunnen volgens Lindop binnen tien jaar voor een ieder op de markt te koop zijn. De overheid zou zelf privégegevens kunnen opvragen wanneer elke staatsburger een nummer heeft en centraal geregistreerd staat. De gevaren die hieraan kleven neemt de commissie nu al zo ernstig dat zij de regering met klem aanbeveelt een inspectie-orgaan in te stellen en een geheel nieuw criminologisch terrein, „computermisbruik", af te bakenen. Zo'n „Data Protection Authority" moet precieze richtlijnen opstellen voor het verwerken van persoonlijke informatie; ook dient zij er op toe te zien dat elke gebruiker van data-informatie zich aan vastomlijnde regels houdt en zich bij de overheid laat registreren. Bij nalatigheden dienen strafmaatregelen te worden genomen. Bovendien moet een controlerende instantie de bevoegdheid krijgen tot huiszoeking en inbeslagname om misbruik van data-informatie tegen te gaan en sancties te kunnen treffen. Wie door computermisbruik wordt gedupeerd, moet recht op schadevergoeding hebben.
Het voornemen controle-instanties onafhankelijk van de politie te maken, verraadt een belangenconflict met Scotland Yard dat, als nationale politie, weigerde tijdens het onderzoek van de commissie inlichtingen te verstrekken omtrent de nieuwe informatiebank waarin gegevens van ongeveer 1,3 miljoen personen zijn opgeslagen. Deze computer is in staat uiteenlopende en verspreide informatie over bepaalde personen op een beeldscherm te coördineren, hetgeen de onderzoekcommissie de kritiek ontlokte dat het hier „een nieuwe, onbehaaglijke dimensie" betrof.
Een waterdichte controle zal er in Engeland wel nooit komen. Het machtige ministerie van binnenlandse zaken wijst elke blik van een onafhankelijke regeringscommissie in de keuken van de data-informatie bij de politie van de hand.

Het verzekerde slechts dat aan een koppeling met informatiesystemen van andere ministeries niet wordt gedacht. Bovendien heeft de politie voorlopig afstand gedaan van het voornemen, feitelijke en vermoedelijke inlichtingen over een persoon, in een dossier op te nemen. De commissie verwelkomde deze terughoudendheid, hoewel ze er op wees dat een versmelting van feitelijke en vermoedelijke gegevens in een politiecomputer „ernstig gevaar voor de belangen van het individu" met zich mee kan brengen. De discussie over het typisch Britse begrip „privacy" gaat onverminderd door.

P. Krug

Internationale School voor Wijsbegeerte
Dodeweg 9
Leusden
Telefoon 033 - 15020

Vakantiecursus van maandag 2 tot zaterdag 7 juli '79

Thema: De wereld als schijn.

Sprekers: Dr. A. P. Bos, Prof. Dr. J. H. Kamstra, Dr. J. G. van der Bend, Prof. Dr. J. Plat.

Programma (in hoofdlijnen):

maandag: Dr. J. G. van der Bend: Algemene inleiding.
dinsdag: Dr. A. P. Bos: Parmenides, Plato (2 voordrachten).
woensdag: Prof. Dr. J. H. Kamstra: Boedisme, Zen (2 voordrachten).
donderdag: Dr. J. G. van der Bend: Christendom, Spinozisme (2 voordrachten).
vrijdag: Prof. Dr. J. Plat: Idealisme (2 voordrachten).
zaterdag: Evaluatie.

Losse aantekeningen

In de jaren dertig, toen Hitler in Europa woedde en Nederland hoopte van een aanval verschoond te blijven, verscheen er in ons land een aantal boeken van de hand van uit Duitsland gevluchte schrijvers. Enkele kregen bekendheid, maar de tijd vóór mei 1940 was te spannend, te nerveus en te kort om ze grondig te bespreken en ze de bekendheid te geven, die ze verdienden. Over één van die boeken wilde ik het hebben.

De schrijver, Wilhelm Speyer, wordt maar nauwelijks in de Duitse literatuurgeschiedenis — en dan nog uiterst summier — behandeld. De feitelijke gegevens vond ik in de **Brockhaus**-encyclopedie. Hij werd in 1887 in Berlijn geboren en kreeg bekendheid door zijn roman **Der Kampf der Tertia,** waarin een klas kinderen vecht tegen dierenmishandeling. Ook in 1927 verscheen **Charlot etwas verrückt,** dat een succes werd. Het boek werd in 't Nederlands vertaald onder de titel **Charlot een tikje zot** en ik vond ook vermeld dat het verfilmd werd. De schrijver woonde van 1940 tot 1949 in de V.S., schreef novellen, toneelstukken en romans, ging in 1949 in Bazel wonen en stierf daar in 1953.

In 1935 verscheen bij Querido de roman: **Der Hof der schönen Mädchen,** een historische roman uit de Napoleontische tijd, spelend in zo'n ridicuul Duits hertogdommetje. De Herzog, de Kanzler, de Hofräte, de geheime Kammerräte, de Generäle e.t.q. doen alsof ze een land als Frankrijk besturen en de hertog speelt de rol van zonnekoninkje. Alleen de wijze filosoof Voss, ofschoon hij het spel ernstig meespeelt als dignitaris, doorziet de opgeblazenheid en houdt de proporties in het oog. De drie mooie dochters van de Landstallmeister und Oberjägermeister, graaf Murray – exportprodukten – zullen uitgehuwelijkt worden aan Napoleontische generaals (en dan zal het land gespaard worden) of aan ebenbürtige hoogheden van de anti-Franse coalitie, waardoor het land aan prestige zal winnen als Napoleon verslagen wordt. Pruisen heeft nog geen keuze gemaakt (het boek speelt in 1805, vóór de slag bij Austerlitz). Omdat de Franse generaal, d'Orguerre, geen oog heeft voor de hem toegedachte gravin Ulrike, kiest de regering voor Oostenrijk en Rusland, maar vóór er gemobiliseerd kan worden trekken de Franse troepen binnen — alleen om door het land te trekken . . . — Voss, die de huwelijksaangelegenheden moest regelen krijgt ontslag, de kanselier sterft aan een beroerte en Ulrike trouwt met de man met wie zij al lang in 't geheim verloofd was. Buitengewoon knap en suggestief beschrijft Speyer het leven aan het hof, de jachtpartijen, de

diners, de sonore leegheid in de gesprekken en de diepzinniger gedachten en woorden van Voss.
De schrijver moet jarenlang voorstudies hebben gemaakt — als Tolstoi vóór **Oorlog en Vrede** — voor hij zo indringend deze mensen kon beschrijven. Aan het eind van het boek gekomen begrijpt de lezer dat het geen zuivere historische roman is, maar een spiegel, voorgehouden aan de regeringen van de staten uit zijn eigen tijd. Achter Napoleon rijst Hitler op en achter al die staatslieden van grote en kleine landen, wikkend, wegend, pratend, konkelend, uit angst, staan de regeringen van de kleine staten van de Hitlertijd. Het is mij een raadsel, dat dit boek zo weinig bekend is. Wel vond ik de mededeling, dat het in 1953 in Duitsland herdrukt is, maar het zal moeilijk zijn om het te krijgen. Ik herinner mij, dat de hoogleraar in het Duits, Scholte, aan de Universiteit van Amsterdam er destijds over geschreven heeft, maar ik kon het artikel niet weervinden.

Er zijn niet veel kultuurhistorische boeken, die zelf tot de kultuur zijn gaan behoren, doordat zij het beeld van een periode mede hebben bepaald. Als de belangstellende leken over de Renaissance, de 17e of de 18e eeuw praten, dan is hun beeld gevormd door enkele klassieke, historische beschouwingen. Dit oordelen, plaatsen, vergelijken, verwerpen, aanraden en afraden in de talloze gesprekken, hoe prietpraterig, oppervlakkig, onkundig ook geuit, is een wezenlijk element van het levend houden van de kultuur en behoedt deze voor het gevaar alleen voor een elite te gelden. Als kultuur niet gepopulariseerd wordt, verschraalt zij. Ik meen dat de Fransen in de 19e en 20e eeuw de beste kultuurhistorici hebben geleverd. Dit zal wel te maken hebben met hun onderwijssysteem. Franse leerlingen op de lycées kennen hun klassieken, leren oordelen en samenvatten in heldere taal, zij het dat dit onderwijs niet vrij is van een dosis nationalistisch snobisme. Zo'n Franse coryfee in de kultuurgeschiedenis is Paul Hazard, die in de jaren vóór de 2e Wereldoorlog zijn **La crise de la conscience Européenne 1680-1715** schreef. De voorrede begint met de volgende beroemde aanhef: „Quel contraste! Quel brusque passage! La hiérarchie, la discipline, l'ordre que l'autorité se charge d'assurer, les dogmes qui règlent fermement la vie: voilà ce qu'aimaient les hommes du dix-septième siècle. Les contraintes, l'autorité, les dogmes, voilà ce que détestent les hommes du dix-huitième siècle. (...) Les premiers sont chrétiens et les autres antichrétiens; les premiers croient en droit divin, et les autres au droit naturel; les premiers vivent à l'aise dans une société qui se divise en classes inégales, les seconds ne rêvent qu'égalité. (...) La majorité des Français pensait comme Bossuet; tout d'un coup les Français pensent comme Voltaire: c'est une révolution."
Met grote speurzin heeft Hazard de oorzaken van deze ommekeer gezocht. Alle Franse, Engelse en Duitse denkers, die de autoritaire kerken en regeringen aanvielen, de scheiding aangaven tussen geloof en filosofie, de verdraagzaamheid verdedigden passeren de revue. Helder wordt uiteengezet, dat

zij de Renaissance denkbeelden hernieuwden en verdiepten. Het boek is niet alleen een monument van eruditie, het is ook een kunstwerk door de stijl, de treffende citaten en de evenwichtige bouw. Vergis ik mij als ik stel dat het boek van Hazard tegenwoordig niet meer zo'n centrale plaats inneemt als vóór de oorlog? De Engelse historicus Trevor-Roper, die dezelfde stof behandelt in zijn essaybundel **Religion, the Reformation and Social Change** noemt het niet.

In het januarinummer van het tijdschrift **Tirade** staan een achttal gedichten van de hand van G. Smallegange. Bij toeval kwam Nico Scheepmaker in contact met de drieëntachtigjarige en het bleek, dat hij zijn leven lang gedichten had geschreven, maar nooit had gepubliceerd. Na aandrang vond de dichter het goed, dat er enkele van zijn verzen in **Tirade** werden opgenomen. Het zijn, in mijn ogen, stuk voor stuk prachtige gedichten. Zij doen wel eens denken aan Bloem, ook wel eens aan Van Nijlen, maar de dichter heeft een eigen stem. Ik schrijf er één over, dan kunt u oordelen.

Zacht glom de avond in mijn grijze ruiten
de balken droomden in het late licht
er liep geen mens meer in de schemer buiten.
Ik sloot mijn venster heel behoedzaam dicht.

Tot aan de grenzen hadden wij gesproken,
tot geen van beiden meer om uitleg vroeg,
de liefde had het onbegrip gewroken:
elkaars nabijheid was ons ruim genoeg.

De avond zweeg en onze stemmen zwegen
de balken droomden in het late licht
en elke pijn die toen nog werd verzwegen
verloor in 't donker haar fataal gewicht.

Het stemt wel tot nadenken; een man die veel gedicht heeft, maar nooit iets heeft laten drukken. Wat een bescheidenheid, wat een groots gebrek aan ijdelheid, wat een kracht om zonder behoefte aan erkenning te schrijven! Of deze minachting van succes dikwijls voorkomt weet uiteraard niemand. Het doet me denken aan een verhaal van Mark Twain. In een lange stoet trekken de grote schrijvers en dichters voorbij. Daar loopt Plato, naast Sapfo, daar is Vergilius, kijk, Dante, Tasso, Shakespeare, Goethe, Heine, een lange indrukwekkende rij. Maar wie loopt daar voorop? Wie is dat mannetje met dat bolhoedje en dat burgerpakje aan? Niemand kent hem. Twain vertelt het ons. Dat is Johnson, de grootste dichter van allen, maar hij heeft nooit iets gepubliceerd, nog sterker, hij heeft nooit een regel geschreven . . .
Hoe groot en bewonderenswaardig de eigenschappen zijn die Smallegange

weerhouden hebben te publiceren, zij hebben alle hun keerzijde. Stel eens dat alle grote schrijvers niets hadden uitgegeven, dan zouden wij moeten denken dat de minderen, die wel hun werk laten drukken, de enigen waren. Als iemand talent heeft brengt dat de verplichting mede om dat licht niet onder de korenmaat te zetten, om de mensen iets te schenken, dat zij niet hebben, maar dat hen rijker maakt. Wat heeft Smallegange en wat hebben zijn soortgenoten ons niet onthouden? Als een gierige rijkaard heeft hij maar gepot en gepot, terwijl de armen hongerden. Roem zal de groten niet naar het hoofd stijgen, de kleinen jagen ernaar.
Er zou wel kultuur zijn als Rembrandt niet geschilderd had, Beethoven niet gecomponeerd had, Heine niet gedicht had, maar wat zou die arm zijn geweest. En de poëzie in ons land zou verrijkt zijn geweest als Gerrit Smallegange zijn verzen had laten lezen. Ik hoop, dat hij deze kreet leest. Je weet maar nooit.

H. Bonger

HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES

De Stichting is in het leven geroepen

- om de doordenking van de wetenschappelijke en culturele achtergrond van het moderne humanisme te bevorderen,
- om de mogelijkheden te scheppen voor een uitwisseling van gedachten omtrent de fundamentele vragen waarvoor het humanisme geplaatst wordt,
- om door publikaties op wetenschappelijk niveau het moderne humanisme te verdiepen en te verbreiden.

Vormen van deelneming:

a. donatie van tenminste *f* 35,— per jaar ter ondersteuning van de bijzondere leerstoelen,

b. contributie van tenminste *f* 17,50 per jaar.

Donateurs worden tevens als contribuanten beschouwd.

De stichting geeft uit

rekenschap

driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en cultuur, onder redactie van prof. dr. J. C. BRANDT CORSTIUS, prof. dr. H. FREUDENTHAL, prof. mr. A. KOMEN, P. KRUG, dr. J. VAN LONDEN, prof. dr. J. P. VAN PRAAG, prof. dr. B. W. SCHAPER, P. SPIGT, drs. R. TIELMAN.

Het abonnement loopt van 1 januari t/m 31 december. Abonnementsprijs *f* 32,50; losse nummers *f* 8,50.

Het adres van de Stichting Socrates en van de redactie en administratie van Rekenschap: Oudegracht 152 - Postbus 114 - Utrecht. Telefoon (030) 318145.

Voor betalingen van donaties, contributies en abonnementsgelden giro 58.22.93 t.n.v. de Humanistische Stichting Socrates.